

**MATHYELO YA MAVITO YA SWIMAWUSA EMUGANGENI WA KA BUNGENI,
EKA XIFUNDZATSONGO XA VHEMBE, EXIFUNDZENIKULU XA LIMPOPO
(NAMING OF SPAZA SHOP BUSINESSES IN BUNGENI AREA, VHEMBE
DISTRICT, LIMPOPO PROVINCE)**

hi

MAFEMANI FREEMAN NTULI

DISETHEXINI

Xitsalwana xo engetela eka swilaveko swa xikambelo xa

“MASTER OF ARTS DEGREE”

eka

NDZAWULO YA TINDZIMI

FAKHALITI YA SWA VANHU

YUNIVHESITI YA LIMPOPO

MULETERI : Phrf O.R CHAUKE

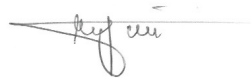
MULETERIKULORHI : Dkd M Sebola

LEMBE : 2024

XIHLAMBANYO

Mina, Mafemani Freeman Ntuli, ndza hlambanya leswaku ndzavisiso wa “Mathyelo ya mavito ya swimawusa emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe, exifundzenikulu xa Limpopo” i ntirho lowu ndzi nga lo wu endla no tlhela ndzi tiyisisa leswaku a ku na munhu loyi a nga ka a rhumela ngHINGIRIKO lowu emikarhini leyi nga hundza hi xivumbeko xin’wana, hi mina kumbe un’wana, eka yunivhesiti leyi kumbe eka ndhawu yin’wana ya swa tidyondzo hi xikongomelo xo kuma digiri kumbe xo kamberwa. Mitirho hinkwayo leyi ndzi yi tirhiseke kumbe ku yi tshaha yi kombisiwile yi tlhela yi tiyisisiwa hindlela yo kombisa maendlelo lama hetisekeke ya tibuku leti tirhisiweke

Nsayino wa xichudeni:

Siku: 20.07.2024

DECLARATION

I, Mafemani Freeman Ntuli, declare that "Naming of spaza shop businesses in Bungeni area, Vhembe District, Limpopo Province" is my own work and has not been previously submitted in any form whatsoever, by myself or anyone else, to this university or to any other educational institution for any degree or examination purposes. All the information used herein have been acknowledge duly.

Signature:

A handwritten signature in black ink, appearing to read 'Mafemani Freeman Ntuli', written over a horizontal line.

Date: 20.07.2024

NKOMISO

Ndzavisiso lowu wu kongomisiwile eka ku xopaxopa mathyelo ya mavito ya swimawusa emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe, eXifundzenikulu xa Limpopo. Xikongomelokulu xa dyondzo leyi i ku xiyaxiya kumbe ku languta hi vuenti mathyelo ya mavito ya swimawusa emugangeni wa Hosi Bungeni eka xifundza xa Vhembe eka Xifundzakulu xa Limpopo. Mavito ya tiveka tanihi xan'wanchumu lexi vaakandhawu, swifuwo, swihadyana kumbe michumu yin'wana yi tivekaka kumbe ku vitaniwa hawona. Mavito ya kombisa ndlela leyi vanhu va ehleketaka no vona swilo swa misava hinkwayo leswi va khumbaka hakona. Tinhlamuselo leti ti kombisa leswaku vito i rito leri xan'wanchumu xi tivekaka ha rona. EAfrika-Dzonga na matiko man'wana ya misava, mabindzu hinkwawo ya na mavito. Swimawusa na swona swi thiyiwile mavito. Eka mabindzu hinkwawo tanihi le ka swimawusa, mavito ma na nsusumeto lowukulu. Mavito lawa ya nga ha va na nkucetelo lowunene loko ma thiyiwile hindlela leyinene kumbe wo biha loko ma thiyiwile hi ndlela leyi sorisaka. Xitsalwana lexi xi ta hlela mhaka leyi hi vurhonwana ku lemukisa vanhu hinkwawo lava nga na ku tsakela ku tumbuluxa mabindzu ya muxaka lowu tanihileswi swimawusa swi nga na nsusumeto wa risima eka vutomi bya vanhu bya siku na siku. Vuxokoxoko byi ta kumiwa hi ku tirhisa nhlokohliso wa swivutiso:

Matheme ya nkoka: onomasitiki. mavito, Bungeni, ximawusa.

ABSTRACT

The study examined the naming of spaza shop businesses in Bungeni area, Vhembe District, in the Limpopo Province. It is vital to name a spaza shop since it makes people know the feelings, traditions, culture, wishes, and value norms attached to a specific nation. In most instances, a name conveys to inhabitants or occupants in a site information of some kind portraying a narrative that impacts on their lives. In African society, people give names that carry a certain meaning which is related to their personal feelings, thoughts and believes. This research dissertation illustrates some glaring bad repercussions when spaza shop owners in Bungeni area neglect giving their spaza shops names that have positive influences to enhance an impactful contribution to the successes of their spaza shops. The study also outlined the reasons that culminate the owners of spaza shop businesses in Bungeni area, being influenced by their belief systems when naming their spaza shops. To conclude, the study indicated that numerous measures can be taken in making sure that spaza shop owners in Bungeni area, Vhembe District, Limpopo Province use names that bear positive influences thereby contributing to the success of their spaza shops.

Key words: onomastics, name, Bungeni and spaza.

DEDICATION

This thesis is dedicated to my late mother, Miluva Florence Ntuli, My father, Midumezu Judas Ntuli, My Spouse, Angeline Manyunyu Ntuli, My children, Dunani, Muwondli, Florence and Mbhoni.

XIKHENSO

Ndzi khensa Govele wa mina Phrf. O.R Chauke ku va a ve ni nhlohotelo wo tisa rivoningo hi nkarhi lowu a ndzi gugurhuteka emunyameni lowu a wu havaxerile miehleketo ya mina. U tekile xilepulana, a kapudza bya ricece ra ndlala ya mahlomulambilu. Ndlalanyana liya nkweel! Na mina vu se ndzi tlhaveriwile hi risana ra dyondzo tanihi van'wana va lava voningeriweke hi mombo wa mumbi. Buku leya ntima ya nomo wo tshwuka a yi na hawu loko u yi tshemba hi ntiyiso. A ndza ha sweki matshopetana tanihi tincece. Hambu wu ri mbodza a ndzi wu tivi. Ndzi sweka byi nga pundzuli. Ndzi ba mandla ndzi vuyelela no tinyungubyisa eka vuleteri bya risiva ra ndzanghelo lebyi a ndzi an'wiseke byona. Na mina ndzi tibavu xifuva ka, tanihi un'wana wa lava an'weke vele ra ntokoto wa vuleteri bya mpimo wa nkava va nga heti. Xikwembu a xi ku endle hi tintswalo xi ku katekisa hilaha ku nga heriki, u yisa emahlweni migingiriko yaku ya ku aka rixaka.

Ndzi khensa Mumbi ku va a ndzi tsetselerile eka malembe lawa a ndzi hlotana na rikari endzeni ka mati eYunivhesiti ya Limpopo ku ta tlhavela tinhlanga ta vutivi. Sweswi ndzi lo ri wee! Ndzi tlhavela swi vonaka. Eka vatswari va mina Midumezu Judas na Miluva Florence, vana va mina Dunani, Muwondli, Florence na Mbhoni, na wena ntombi ya Vahlave Angeline Manyuny Ntuli ndzi khensa nseketelo ni rirhandzu ra n'wina. Xandla ehenhla ka xin'wana xandla etlhelweni ra nseketelo lowu mi ndzi nyikeke wona ehandle ka pho wa nhonga, na ku va ndzi mi dlayisile nkelukelu wo mi yivela vurhongo ni nkarhi wa n'wina ku ya orhela ngula ya vutivi. Namuntlha ndzi kota ku rhiya no phasa nhlampfi ku nga ri mavuluvulu.

Ndzi nga va ndzi endla xihoxo loko ndzo rivala nseketelo wa mikhongelo ya Vakriste va Evangelical Presbyterian Church in South Africa eLowveld Presbytery na vanhu hinkwavo lava veke na xiave eka ku humelerisa nkanelo lowu. Ndzi ba mandla ndzi vuyelela.

KHANIMAMBA!

TAFULA RA LESWI NGA ENDZENI**TIPHEJI**

XIHLAMBANYO	ii
DECLARATION	iii
NKOMISO	iv
DEDICATION	vi
XIKHENSO	vii
NDZIMANA YO SUNGULA	1
1. MASUNGULO	1
1.1. MATIMUNDZHAKU YA NDZAVISISO	1
1.2. XITATIMENDE XA XIPHIQO.....	8
1.3. NSUSUMETO	10
1.4. SWIKONGOMELO SWA NDZAVISISO	10
1.4.1. Xikongomelokulu	10
1.4.2. Swikongomelotsongo	11
1.5. SWIVUTISO SWA NDZAVISISO.....	11
1.5.1. XIVUTISO XA MASUNGULO	12
1.5.2. SWIVUTISO LESWI TLHANDLAMAKA	12
1.6. RISIMA EKA KU LAVISISA	12
1.7. TINHLAMUSELO TA MATHEME	13
1.7.1. ONOMASITIKI	13
1.7.2. MAVITO	13
1.7.3. MAAVELO YA TINDZIMA	15
1.7.4. KU KATSAKANYA	16
NDZIMA YA 2	17
2. NKAMBISISO WA MATSALWA	17
2.1. MANGHENELO	17
2.2. MITIRHO LEYI ENDLIWEKE	18
2.2.1 Barstow (2023)	18
2.2.1.1. Leswi seketelaka mhaka leyi nga laha henhla:	20
2.2.1.2 Ku hunguta ku kula ka bindzu ra wena	21
2.2.2 Mcguire (2020)	25
2.2.2.1 Vito ra bindzu ri rhwala ndhuma ya bindzu	27

2.2.2.2	Qhinga ra ku ti tivisa ri sungula hi vito	27
2.2.2.3	Vito leri nga tshamisekangiki ri nga tlherisela bindzu ra wena endzhaku 29	
2.2.2.4	Vito ra bindzu ri kucetela vukona bya khampani eka inthanete	29
2.2.2.5	Vito ra bindzu ri hlamusela xitori xa bindzu	30
2.2.3	Mathebula (2018)	31
2.2.4	Chauke (2005)	36
2.2.5	Mashiri (1999)	37
2.2.6	Machaba (2004)	38
2.2.7	Ngidi (2012)	40
2.2.8	Walker (1977)	42
2.2.9	Koma (2012)	43
2.2.10	Guma (2001)	44
2.2.11	Junod (1912)	46
2.2.12	Mapindani (2018)	48
2.2.13	Babane na Chauke (2017)	49
2.2.14	Chauke (2015)	59
2.2.15	Chauke (1992)	60
2.3.	MIEHLEKETO EHENHLA KA MILAVISISO LEYI KAMBISISIWEKE	62
2.4.	KU KATSAKANYA	63
	NDZIMA YA 3	65
3.	DIZAYINI LEYI KATSAKA MAENDLELO YA NDZAVISISO	65
3.1	MASUNGULO	65
3.2	MAVONELO YA NDZAVISISO	65
	(a) Mavonelo ya ku vumba swilo	66
3.3.	XIVUMBeko XA NDZAVISISO	67
3.4.	MAENDLELO YA NDZAVISISO	68
3.5	THIYORI YA NDZAVISISO	70
3.6	SAMPULU EKA NDZAVISISO (SWITEKAXIAVE EKA NDZAVISISO)	71
	Nhlayo ya vatekaxiave	72
	Ku sampula hi xikongomelo	73
3.7	KU HLENGETA MAHUNGU	74
	Nhlokohliso wa nkaxivumbeko	75
3.8	MAHLELELO YA MAHUNGU	76

3.9	NTIYISO NA VUTSHEMBEKI SWA NDZAVISISO	78
(a)	Xiyenge xa ntiyiso	80
(b)	Xiyenge xa ku cincaneka.....	81
(c)	Xiyenge xa tshembela	81
(d)	Xiyenge xa ku xixima milawu yo karhi	81
3.10	MATIKHOMELE EKA NDZAVISISO	82
3.11	MINDZILAKANO YA NDZAVISISO	82
3.12	NKATSAKANYO.....	83
NDZIMA YA 4	.....	84
4	NXOPAXOPO WA MATHYELO YA MAVITO YA SWIMAWUSA	84
4.1	MANGHENELO	84
4.2	.....	87
	NXOPAXOPO WA MAVITO	87
4.2.1	MAVITO	87
4.2.2	MAVITO YO SUSUMETIWA HI KU KHENSA	87
4.2.3	MAVITO YO SUKA EKA VITO RA N'WINI WA XIMAWUSA	107
4.3	.....	125
	KU KATSAKANYA	125
5	KU GIMETA	126
5.1.	MASUNGULO.....	126
5.2.	NKATSAKANYO.....	126
5.3.	MIKUMISISO YA NDZAVISISO	128
5.4.	KU ANEKA NA KU HLELA TIMHAKA LETI TI HLENGETIWEKE.....	128
5.5.	HI SWIHI SWIVANGELO SWA NKUCETELO WA MATHYELO YA MAVITO YA SWIMAWUSA EMUGANGENI WA KA BUNGENI, EKA XIFUNDZATSONGO XA VHEMBE XIFUNDZENIKULU XA LIMPOPO?	129
5.6.	HI YIHI MIEHLEKETO EVAN'HWINI MAYELANA NA NHLOHLETELO LOWU NGA KONA EKA KU THYIWA KA SWIMAWUSA MAVITO EMUGANGENI WA KA BUNGENI, EKA XIFUNDZATSONGO XA VHEMBE XIFUNDZENIKULU XA LIMPOPO?	134
5.7.	I MAQHINGA MUNI LAMA HI NGA MA TIRHISAKA EKA KU LULAMISA SWIRHALANGANYI EKA NHLOHLETELO LOWU NGA KONA WA KU THYIWA KA SWIMAWUSA MAVITO EMUGANGENI WA KA BUNGENI, EKA XIFUNDZATSONGO XA VHEMBE XIFUNDZENIKULU XA LIMPOPO?	136
5.8.	SWIBUMABUMELO.....	137
5.9.	KU KATSAKANYA NDZIMANA	138
6.	SWIHLOVO LESWI NGA TIRHISIWA	140

NDZIMANA YO SUNGULA

1. MASUNGULO

Ximawusa xihhi na xihhi kusuka eka matlhelo ya mune laha misaveni xi thiywile vito kumbe xi nyikiwile vito leri xi tiviwaka hi rona no xihambanisa ha rona eka swin'wana swimawusa leswi nga kona emugangeni na le ka migangaakelano. Mavito ma hlawulekisa ximawusa loko xi pimanisiwa na swin'wana swimawusa. Vito kumbe mavito lama ma thiywaka swimawusa ya hlohleteriwa ku ya hi ku siyasiyana ka nsunsumeto wa leswi swi nga endla leswaku swimawusa leswi swi nyikiwa mavito lawa. Nhlohletelo lowu wu khumba swilo swo fana na timhaka leti ti nga tshama ti humelela khale, leswi vanhu va swi tsakelaka kumbe leswi va swi navelaka evuton'wini, leswi va kholwaka eka swona na leswi va pfumelaka eka swona hi tlhelo ra swavukhongereri na leswi vathyi va mavito lama va titwisaka xiswona. Hi ku angarihela, vanhu va na mitoloveloko ya vona mayelana na leswi va endlisaka xiswona loko swi ta eka ku endla swilo ku katsa no thya swimawusa mavito. Van'wana vanhu va thya swimawusa mavito endzhaku ko hlela matshamelo ya swilo kumbe timhaka eka ndhawu leyi va kumekaka eka yona. Hi ku lava ku paluxa mhaka leyi nga humelela kumbe leyi va ha lavaka ku humelela van'wana vanhu va thya swimawusa mavito.

1.1. MATIMUNDZHAKU YA NDZAVISISO

Ku tumbuluxiwa ka misava ku endlile leswaku na swimawusa leswi swi nga va kona endzhaku naswona swi thiywa mavito lama a swi fanele ku tiviva hi wona. Ku va swimawusa swi va na mavito a hi mhaka ya sweswi kambe i mhaka leyi ku nga khale yi ri kona. Machave (2004:17) u seketela mhaka leyi hi ku vula leswaku: "*Although onomastics is still a relatively new field among researchers and academics, the act of naming among human beings is as old as human history.*" Nkoka wa mhaka leyi boxiwaka laha henhla i ku paluxa na ku hi komba leswaku hambileswi dyondzo ya onomasitiki yi nga dyondzo leyi nga yintshwa eka valavisisi na swidyondzeki hi ku angarihela, mitoloveloko yo thya kumbe ku nyika swilo mavito i khale swinene yi ri kona.

Eka masiku hinkwawo ya ku hanya ka hina laha misavevi na laha Afrika na hi ku hambanahambana ka matiko, hi kuma leswaku i mhaka ya risima ku va swimawusa swi va na mavito ya swona ku fana ni leswi minchumu yin'wana, swilo swo hambanahambana na vanhu va nga na mavito lama va tivekaka ha wona evan'hwini. Ngidi (2012:126) u yisa mhaka leyi emahlweni hi ku vula leswaku: *"African names serve a purpose of letting people who are not part of the clan know of the situation taking place within the family and the community at large."*

Mhaka leyi nga laha henhla yi hlamusela nkoka wa hungu leri nga endzeni ka vito leri ri kongomisiweke eka nchumu wo karhi hindlela yo lemukisa kumbe ku dyondzisa vanhu hi ta matshamelo ya swilo emutini wun'wana kumbe emugangeni.

Vito ri va kona hikokwalaho ka swivangelo leswi tiwaka hi lava va thyaka mavito lama leswaku ku ta paluxeka hungu leri kongomisiwaka eka vanhu van'wana. Lama i maendlelo lama ma tolovelekeke swinene etikwenikulu ra Afrika. Walker (1977: 74) u seketela hungu leri loko a ku: *"...African names still are chosen for their specific meaning."*

Maendlelo yo thya mavito ya vumba xiphemu xa nkoka xa ndhavuko wa matiko ya Afrika na vanhu lava hanyaka eka matiko lama eka masiku hinkwawo ya migingiriko na ku hanya ka vona laha misaveni. Eka ntshaho lowu nga laha hansi, Sebola, Abodunrin na Mağadzhe (2022:18) va seketela mhaka leyi hi ku vula leswi:

Names and naming practices comprise an integral part of African culture

Eka matikokulu ya Afrika kumbe eka miganga ya matikokulu ya Afrika, entiyisweni, mavito a hi michumu leyi tirhisiwaka tanihi swikombiso swa vutitvisi ntsena, kambe i swin'wana swa switirhisiwa leswi nyikiwaka kumbe ku thyiwa hi vutitshembi bya leswaku ya ta va ni nkucetelo kumbe nhlohlotelo lowunene eka nchumu lowu thyiwaka vito rolero. Mavito lama ya nga ha tirhisiwa ku hlamusela kumbe ku ringeta ku hundzisa hungu ro karhi eka vaakatiko naswona ya nga ha thyiwa hi ku tshemba leswaku ya fikelela xikongomelo xa wona. Ku yisa emahlweni, mavito ya ni nkoka wo

komba ku xakelana hi tlhelo ra swa ririmi, ndhavuko, vaakandhawu no tlhela swi kombisisa laha mhaka leyi yi hlanganaka kona. Mensah et al., (2019:3) u tiyisisa mhaka leyi hi ku vula leswi:

In fact, in African communities, names are not only identity markers, they are also communication tools and may be assigned in confidence that they will have an impact on the person or thing that is named. Furthermore, names function as significant sites where the interface of language, culture and society becomes apparent.

Hikokwalaho, mavito ya nyika vutivi kumbe ku tisa rivoningo eka mavonelo ya vanhu ya timhaka, swilo, makungu, miehleketo, matwisiselo, dyondzo, milorho, ripfumelo, vukhongereri na xiyimo kumbe matshamelo ya swa ndhavuko, na le ka swin'wana na swin'wana leswi nga na xiave eka vutomi bya vanhu bya siku na siku. Lexi nga erivaleni eka leswi hinkwaswo hileswaku mavito ya na vundzeni bya dyondzo ya ririmi hi roxe kumbe semantiki, ku nga dyondzo ya ririmi leyi kongomisaka eka nhlamuselo ya marito, swigaririmi, swivulwa na ku hambana loku nga kona eka ririmi leswi nga xopaxopiwaka hi xikongomelo yo kuma nhlamuselo kumbe ku twisisa nhlamuselo yoleyo mayelana na xikongomelo xa vathyi va mavito lama. Mandende, Cekiso and Rwodzi, 2019; Ndlovu and Mangena, (2019:8) vona va hlamusela leswi mayelana na mhaka leyi:

Thus, names provide insights into people's ideological outlook, beliefs, religion and cultural patterns. Implicit in this is that names possess semantic and pragmatic content, which can be analysed for the purposes of generating meaning.

Exikarhi ka vanhu va Vatsonga va Afrika-Dzonga, vana va thyiwa mavito ya vanhu va nkoka, lava hanyaka na lava feke, tanihi mfungho wa ku xiximeka ka vona na ntshembo wa leswaku n'wana u ta tekela mahanyelo ya munhu loyi a thyiweke vito ra

yena kumbe a va na swihlawulekisi swa munhu yoloye. Chauke, (2015:10) u pfumelelana na mhaka leyi hi ku vula leswi:

Among the Vatsonga people of South Africa, children are named after important figures, both living and deceased, as a mark of honour and hope that the child will imbibe the attributes of their name sake.

Hindlela leyi, mavito ya nga tirhisiwa hi vathyi va mavito va Vatsonga ku navelela kumbe ku tisa mikateko na nhluvuko evuton'wini bya vanhu lava thyiweke mavito lama. Leswi swi nga ha tisa nhluvuko evuton'wini bya vanhu lava kun'we na le ka vanhu kumbe matiko lawa vanhu lava va hanyaka eka wona eka ndhawu yoleyo ntsena loko mavito lawa ya thiyiwile hindlela ya kahle. Mhaka leyi yi ndlandlamuka ku fika na le ka ku thyiwa ka mavito ya mabindzu lamatsongo yo fana na swimawusa emigangeni yo fana na muganga wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo.

Entiyisweni, ku thya bindzu ro fana na swimawusa vito swi na nkucetelo eka ku tsandzeka kumbe ku humelela ka swimawusa, ngopfungopfu eka miganga ya le makaya. Vito ra bindzu ro fana na swimawusa ri kombisa miehleketo ya vanhu na mavonelo ya vona ya timhaka ta laha misaveni. Vito ra ximawusa ri nga tlhela ri va na nkucetelo wo karhi ehenhla ka bindzu leri muthyi wa vito a nga ku ri endleni. Ku ya hi Meiring (1994:56):

The name of a business reflects people's ideologies and perceptions of the world.

Mabindzu hinkwawo ku katsa na swimawusa eAfrika-Dzonga na matiko man'wana emisaveni hinkwayo ya na mavito. Hambileswi eAfrika-Dzonga mavito ya ntolovelo ya mabindzu lamakulu ya katsaka exikarhi ka man'wana, *Checkers, Shoprite, Pick 'n Pay na O.K. Bazaar*, mavito ya swimawusa ya hangalakile na ku hambana ku ya hi

tindhawu na mitolovelo kumbe mikhuva ya vanhu lava tshamaka laha swimawusa leswi swi kumekaka kona. Rito swimawusa, hi ntolovelo ri tirhisiwa tanihi xivulavulelo eAfrika-Dzonga eka swibindzwana leswitsongo, leswi talaka ku fambisiwa kusuka eka yindlu leyi nga va ka ya mani na mani, ngopfungopfu eka tindhawu ta Vantima leti katsaka matikoxikaya kun'we na le malokixini ya Vantima. Va *Cambridge Advanced Learner's Dictionary*, 2021; Wordpanda, (2021:12) va kombisa mhaka leyi hi ku vula leswi:

In South Africa, the typical names for business enterprises include among others, Checkers, Shoprite, Pick n Pay and O.K. Bazaar. The term Spaza shop, also known as a tuckshop, is typically used as a South African slang for a small informal shop in a township, often run from a private house.

Vito ra swimawusa leri tumbulukaka eka "spaza", leswi vulaka 'ku tumbela' eka Xizulu, ri humelerile hi nkarhi wa xihlawuhlawu loko ku vekiwile swipimelo eka Vantima leswi a swi va sivela ku va na mabindzu. Vantima a va fanele va kuma ndlela yo tihanyisa tanihileswi mitirho a yi kala na leswi vukorhokeri a byi nga kumeki hi ku olova eka vaakatiko ku yisa vutomi emahlweni. Hikokwalaho mabindzu lamatsongo yo fana na swimawusa ya nga tumbuluxiwa hindlela yo tumbela voko ra nawu tanihileswi a va nga pfumeleriwi ku sungula swibindzwana swa muxaka wolowo handle ka mpfumelelo wa mfumo wa xihlawuhlawu wa nkarhi wolowo. Bear (2005:21) u tsotsosela mhaka leyi eka ntshaho lowu nga laha hansi loko a ku:

The name "spaza", which means 'hidden' in isiZulu arose during the apartheid era, when restrictions were placed on black people running businesses.

Mongo, nkongomelo kumbe vundzeni bya rito leri ra swimawusa wu ya emahlweni wu paluxa hilaha swibindzwana leswi swi simekiweke hakona hindlela yo tumbela emakaya ya vanhu leswaku va tisirhelela eka valawuri va nkarhi wolowo wa xihlawuhlawa eAfrica-Dzonga tanihi laha swi seketeriwaka hakona hi va *Worcester Polytechnic Institute* (2021:12) hi ku vula leswaku:

The etymology of the term further denotes how these shops were established alongside or within people's homes in order to elude the authorities of the time.

Ku thyiwa kumbe ku hlawuriwa ka vito ra bindzu ro tanihi swimawusa i ku nghenelela ka onomasitiki yi nga dyondzo ya mavito lama khumbaka na mavito lama thyiwaka swimawusa, loku katsaka vulavisisi byin'wana bya ntivomiehleketo, tipolitiki kumbe vukhongereri bya vuxaka bya vaxavi lava nga ta va kona eka swibindzwana swa muxaka lowu.

Mavito, tanihi mavito ya swimawusa, hi ntolovelo i switirhisiwa eka mabindzu lamatsongo leswi kunguhatiwaka hi vukheta eka ku pulana na ku sungula swibindzwana swa muxaka lowu. Leswi swi katsa ku langutisisa swinene hi vurhonwana ku humelela eka ku thya vito leri nga ta va na nhlohlotelo kumbe nkucetelo lowunene.

Vito ra khampani tanihi mavito ya mabindzu lamatsongo yo fana na swimawusa i xiphemu xa nkoka xa xifaniso xa bindzu kumbe xibindzwana xolexo. Ku thya kumbe ku hlawula vito ro biha ku nga va na switandzhaku swo hiba ehenhleri ka khampani kumbe xibindzwana xa wena, leswi nga nonohaka ku swi tlherisela endzhaku kumbe ku swi hlula, kasi vito ro saseka ri nga va na nkucetelo lowunene lowu nga va ka na mbuyelo lowunene na hi tlhelo ra mavonelo ya vanhu hi xibindzwana xa ximawusa xa wena. Alserhan na Alserhan (2019:30) va kombisa nkoka wa mhaka leyi hi ku boxa leswi:

A company name is an important dimension of its image. A bad choice of name may be an obstacle for the company to overcome, while a fortunate name may have a positive influence on individuals' perceptions of the company

Hindlela yoleyo, mavito ya mabindzu ku katsa na mabindzutsongo ya swimawusa ya fanele ya hlawuriwa hi vukheta. Leswi swi nga ha khumba mhaka yo burisana na van'wana lava nga ni ntokoto hi tlhelo ra swamabindzu ya muxaka lowu hambileswi swi nga ha va ka na xiave hi tlhelo ra swalemandleni kumbe macheleni ku fikelela lava nga ni vutivi na ntokoto hi tlhelo ra mhaka leyi. Mavito ya mabindzu ya muxaka lowu i swikombiso leswi nga erivaleni, leswi humelaka ehandle hi ndlela ya xisiyamani na hi tlhelo ro koka rinoko ku fikelela vaxavi, hambi lava nga riki na ku tsakela ku nghena va xava swixavisiwa swa wena, ku ndlandlamuxa xibindzwana xa wena.

Tlhandlakambirhi, mavito ya mabindzu lama thyiweke hi vukheta ya yiva miakakanyo ya vaxavi, ma kucetela kumbe ku hlohotela vaxavi hi ndlela leyi khorwisaka naswona ma koka rinoko no tshama emiehleketweni ya vona nkarhi lowo leha swinene.

I swa nkoka ku boxa leswaku mavito lawa ya paluxaka mavondzo, rivengo na ku tinyungubyisa ka n'wini wa xibindzwana xo fana na swimawusa ya nga papalatiwa eka tindhawu tin'wana, kasi lawa ya kombisaka ku titwa ka vaaki, ku tsaka no hanana ya nga koka rinoko ra vunyingi bya vaxavi hikokwalaho ka ntumbuluko wa wona wo va ya amukeleka eka vutomi bya vanhu bya siku na siku.

Hikwalaho, i swa nkoka swinene leswaku van'wamabindzu va swimawusa emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo va thya mavito ya swimawusa swa vona mavito hi ndlela yo hlohotela ku

humelela na ku nghenelela hi ndlela yo rhula eka miganga leyi languteriweke ku seketela swibindzwana swa muxaka lowu.

1.2. XITATIMENDE XA XIPHIQO

Ku thya mavito swi nga va na xiave eka ku tsandzeka kumbe ku humelela ka mabindzutsongo ya swimawusa eka matikoxikaya na le malokixini ya tindhawu ta vantima. Kahlekahle, vito rin'wana ni rin'wana ra ximawusa ri tiyisisa mhaka ya leswaku ndhuma ya ximawusa na maqhinga yo navetisa ximawusa xolexo swi sungula hi vito ra ximawusa; vito ra ximawusa ri kucetela hambu ku humelela ka xona eka swihangalasangungu leswi hi nga na swona. Vito ra ximawusa xo karhi ri hi byela xitori xa ximawusa xolexo. Hikokwalaho, vito ra ximawusa leri nga tshamisekangiki ri nga kavanyeta ntshembo wa ku humelela ka ximawusa eka ndhawu yo karhi.

Hindlela yin'wana, ndzhuti wa ximawusa xin'wana na xin'wana wu le ka vito ra ximawusa na vukorhokeri lebyi ximawusa xolexo xi tivekaka hi byona eka vaakatiko. Hakanyingi, maqhinga yo navetisa ximawusa ya sungula hi vito ra xona. Vito ra ximawusa ri ni nsusumeto kumbe nkucetelo lowukulu swinene ni hitlhelo ra swavunavetisi bya vukorhokeri bya ximawusa hitlhelo ra swamabindzu. Nkoka wa vito ra ximawusa i ku hi byela mongo wa xitori xa ximawusa xolexo; hindlela yin'wana hi nga vula leswaku i rimitsu leri ximawusa xa wena xi tumbulukaka kumbe ku simekiwa ehenhla ka rona; hikokwalaho, vito leri nga tshamisekangiki ra ximawusa ri nga va na switandzhaku swo biha kumbe ntshikilelo lowu nga endlaka leswaku ximawusa xolexo xi tsandzeka ku humelela endhawini yokarhi.

Mavito man'wana a ya seketeriwi hi miganga ngopfungopfu hikwalaho ka swihlawulekisi swa wona swa tinhlamuselo leti nga twisisekiki kumbe leti nga riki erivaleni. Vaxavi a va koti ku twisisa leswi mavito ya swimawusa leswi ya vulaka swona ngopfu. Hi tlhelo hi nga ha vula leswaku mavito lama a ya na nhlohlotelolo kumbe ku koka rinoko ra vaxavi. TallOrder (2020:18) u seketela mhaka leyi hi ku tshaha eka

ndzavisiso lowu endliweke hi va *Unisa's Bureau of Market Research (BMR)* eka lembe ra 2017, loko a ku:

A study conducted by Unisa's Bureau of Market Research (BMR) in 2017 revealed that 80% of new spaza shops failed within their first year of opening because of how they were named. It was found that some names, such as Boo Tuckshop, Comrades Tuckshop, Redskin Tuckshop, were not supported by the communities mainly because of their semantic properties.

Hi ku tekela enhlokweni leswaku mavito ya na xiave xa nkoka eka miganga ya tikokulu ra Afrika, i swa nkoka leswaku ku endliwa ndzavisiso wa muxaka lowu ku lavisisa ndlela leyi swibindzwana swa swimawusa swi thiywaka mavito ha yona leswaku ku kumiwa xintshuxo eka ku va mavito lama ya humelela kumbe ya nga humeleli. Hikwalaho, dyondzo leyi yi ta kongomisa eka ku xopaxopa mavito na ku thya mavito ya swimawusa emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo.

Dyondzo leyi yi ta pfuna ngopfu eka ku thya mavito ya swimawusa tanihi swilo leswi hoxaka xandla eka ku pfala hi xihatla ka swimawusa emugangeni wa ka Bungeni, Xifundzatsongo xa Vhembe, Xifundzenikulu xa Limpopo. Hi matshalatshala yo lwisana na xiphiko lexi, ndzavisiso lowu wu ta ringeta ku nghenelela hindlela ya ndzulamiso ku ya hileswi wu swi kumeke. Mbuyelo wa nxopaxopo wu ta va wa nkoka hi tlhelo ro tisa switsundzuxo swo thya swimawusa mavito hindlela leyi faneleke.

Swimawusa i xiphemu lexikulu xa ikhonomi ya Vantima ematikoxikaya, naswona swi nyika kumbe ku tisa vukorhokeri bya nkoka eka vaaki. Swimawusa swi tlhela swi tumbuluxa swivandla swa mitirho eka vaaki. Spaza News (2005:10) yi seketela mhaka leyi hi ku vula leswi:

Spaza shops are a major part of the township and rural economy and they provide essential goods to residents. These shops also form significant employment and income opportunities for residents.

Loko swimawusa leswi swi pfarwile, vaaki va lahlekeriwa hi mitirho naswona van'wana va boheka ku famba mpfhuka wo leha ku ya kuma nhundzu, swixavisiwa kumbe vukorhokeri bya nkoka. Tihandlakambirhi, swimawusa swi nga ha tlhela swi tirha hi xikongomelo xo engetela miholo, macheleni kumbe swa le mandleni eka tindhawu to hambanahambana hi ku xavisa swilo swa le kaya leswitsongo swa siku na siku ku pfuna vaakatiko va ndhawu yoleyo.

1.3. NSUSUMETO

Mulavisisi u susumetiwiwe ku tsala xitsalwana lexi hikwalaho ko navela ku lemukisa rixaka leswaku mavito ya swimawusa ya ni nkoka swinene eka ku tlakusiwa no wisiwa ka bindzu. Hileswaku vito rin'wana na rin'wana ri na xilandzo. Mavito ma tala ku landzelela swiendlo swa michumu leyi thyiweke mavito ku ya hi mavito lawa swi thyiweke wona. Vini va swimawusa va fanele ku lemuka mhaka leyi hi ku papalata ku thya swimawusa mavito lama nga vaka na switandzhaku swo biha.

1.4. SWIKONGOMELO SWA NDZAVISISO

1.4.1. Xikongomelokulu

Xikongomelokulu xa ndzavisiso i ku xopaxopa mathyelo ya mavito ya swimawusa emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo.

1.4.2. Swikongomelotsongo

Swikongomelo swa ndzavisiso lowu hi leswi:

Ndzavisiso lowu wu ta endliwa leswaku ku ta hlamuriwa swivutiso leswi landzelaka mayelana na ku thya swimawusa mavito etikweni ra ka Bungeni, eVhembe Xifundzenikulu xa Limpopo.

- Ku kana hi ta leswi langutiswaka eku thveni ka mavito ya swimawusa emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo.
- Ku lavisisa mavonelo ya vini va swimawusa na vaxavi eka mavito ya swimawusa emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo.
- Ku kambisisa tindlela ta mathyelo ya mavito leti nga tirhisiwaka hi vini va swimawusa emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo.
- Ku xopaxopa hi ta mavito lama nga thyiwa swimawusa leswi nga kona emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo
- Ku hlela mavonelo ya vaaki mayelana na mavito lama nga thyiwa swimawusa emugangeni wa ka Bungeni eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo

1.5. SWIVUTISO SWA NDZAVISISO

Ndzavisiso lowu wu ta endliwa leswaku ku ta hlamuriwa swivutiso leswi landzelaka:

1.5.1. XIVUTISO XA MASUNGULO

Xana ku thya mavito ya swimawusa swi fambisiwa njhani emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo?

1.5.2. SWIVUTISO LESWI TLHANDLAMAKA

- (a) Xana hi swihi leswi languteriwaka loko ku thyiwa mavito ya swimawusa emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo.
- (b) Hi wahi mavonelo ya vini va swimawusa na vaxavi ehenhla ka mavito ya swimawusa emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo?
- (c) Xana hi tihela leyi nga tirhisiwa ku thya mavito ya swimawusa emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo?

1.6. RISIMA EKA KU LAVISISA

Mbuyelo wa paluxa no hoxa xandla eka ku humelela ka swimawusa emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo, emugangeni yin'wana na le malokixini ya Vantima eka lava nga ta va na nkateko wo hlangana no hlaya ndzavisiso lowu hi vurhonwana. Mbuyelo wa ndzavisiso lowu wu tlhela wu hlohotela nseketelo wa mavito ya swimawusa ku suka eka miganga. Ku tlhela ku languteriwa leswaku leswi kumiweke eka ndzavisiso lowu swi ta cinca mavonelo ya swirho swa vaaki eka mavito ya swimawusa emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo

Mbuyelo wa ndzavisiso lowu wu tlhela wu hlohotela vini va swimawusa ku nyika swimawusa swa vona muxaka wa mavito lawa ya nga ta kuma nseketelo eka miganga. Dyondzo leyi yi tlhela yi hoxa xandla eka ku hunguta ku pfala na ku va ku nga pfariwi ka swimawusa hikwalaho ka timhaka ta onomasitiki kumbe dyondzo ya mavito.

Tlhandlakambirhi, ndzavisiso lowu wu tlhela wu nyika vutivi bya ikhonomi, vuswikoti na milawu leyi nga ta hoxa xandla eka matirhelo lamanene ya swimawusa. Hikwalaho, ndzavisiso wu teka xiave xa nkoka eku tiyisiseni leswaku swimawusa swi hoxa xandla eka nhluvukiso wa sekithara ya mabindzu. Hi ndlela yo antswa swinene, leswi kumiweke eka ndzavisiso swi paluxa hilaha onomasitiki ya Afrika yi hoxaka xandla hakona eka ku humelela kumbe ku tsandzeka ka bindzu, xiphemu lexi faneleke ku tekeriwa enhlokweni swinene endzeni eka swidyondzeki hi ku angarhela.

1.7. TINHLAMUSELO TA MATHEME

1.7.1. ONOMASITIKI

Onomasitiki i dyondzo leyi kongomaneke ni ku dyondza mavito exikarhi ka tindzimi hinkwato ta misava. I dyondzo ya mavito leyi avanyisiweke hi swiyenge swinharhu ku nga vanhu, tindhawu na rixaka. Dyondzo ya “*Anthroponyms*” i dyondzo ya mavito lama thyiweke vanhu. Eka dyondzo leyi hi kuma mavito xidzi, mavito yo divulela na xivongo eka tindhawu.” *Toponymy*” ku vulavuriwa hi mavito lawa thyiweke tindhawu to karhi xik: minkova, swinkobyana, malwandle, tinshava na swin’wana na swin’wana.

Swidyondzeki swo hambanahambana swi nyika nhlamuselo ya dyondzo leyi ya Onomasitiki hi ku hambana ka swona kambe swi kongoma eka nchumu wun’we. Hambileswi va kongomaka nchumu wun’we loko va ri karhi va hlamusela.

Oxford Wordfinder (1993:1061) yona yi hlamusela onomasitiki ku ri “*the study of origin and the formation of proper names*” ku nga dyondzo ya ku tumbuluxiwa ka mavito.

1.7.2. MAVITO

Robert (1768:728) eka **The Encyclopaedia Volume 20** u nyika nhlamuselo ya mavito hindlela leyi landzelaka:

Name is a word or group of words used to refer to an individual entity. The name singles out this entity by directly pointing to it, not by specifying as a member of a class

Robert u ringeta ku hlamusela leswaku vito loko ri thyiwa ri va ri ri na xikongomelo hi munhu wo karhi ku ya hi leswi a ti twisaka xiswona. Robert (1768:728) u tlhela a yisa mhaka leyi emahlweni hi ku hlamusela leswi landzelaka:

All names have meanings, though people today may not be aware of them. Documents reveal that early peoples gave someone a name with a definite knowledge of the meaning of the name.

Hindlela leyi, ntshaho lowu wu kombisa leswaku matsalwa ya paluxa leswaku mitolovelo ya vakhale a ku ri ku thya vito ku lava ku paluxa kumbe ku phofula swo karhi hi ku tiva tinhlamuselo ta mavito yolawo tanihileswi vito rin'wana ni rin'wana ri nga ni nhlamuselo ya rona hambu leswi vanyingi emikarhini ya sweswi va nga lemukiki ngopfu mitolovelo leyi.

The Oxford Reference Dictionary (1986:418) vona va andlala dyondzo ya mavito loko va ku:

The word by which an individual person, animal, place, or thing is spoken of or to. The word denoting an object of thought, especially one applicable to many individuals. A reputation. A person as known, famed, etc.

Hi ku katsakanya, hi nga hlamusela leswaku vito i rito leri munhu, xiharhi, ndzhawu, kumbe xan'wanchumu xo karhi xi vuriwaka kumbe ku vitiwa hakona. Rito leri kombisaka ntlhonthlo wo karhi wa miehleketo ngopfungopfu hi ku ya hi ku angarhela ka mitolovelo ya vanhu ya siku na siku hi xitalo evan'hwini.

1.7.3. MAAVELO YA TINDZIMA

1.7.3.1. NDZIMA YA 1

Eka leyi ndzima ku paluxiwa kumbe ku humesela ehandle xiphiqo xa ndzavisiso lowu. Ku kombisiwa matimundzhaku ya ndzavisiso ku katsa na swivangelo leswi swi endleke leswaku ku endliwa ndzavisiso lowu. Ndzima leyi, yi andlala swikongomelo swa ndzavisiso, xikan'we na swivutiso swa ndzavisiso leswi swi nga ta hlamuriwa emakumu ka ndzavisiso. Ku yisa emahlweni, ku kaneriwile hi marito ya nkoka eka ndzavisiso tanihileswi ya nga tshaku na yinhla henhla ka ndzavisiso lowu wu endliweke hi ku nyika tinhlamuselo.

1.7.3.2. NDZIMA YA 2

Eka ndzima leyi milavisiso leyi endliweke mayelana na nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu yi kaneriwile. Lexi paluxiweke nakambe i mitirho yin'wana leyi lavisisiweke hi swin'wana swidyondzeki mayelana na onomasitiki no kana matsalwa yo hambanahambana lawa ya fambelanaka swinene na timhaka ta mathyelo ya mavito ya swimawusa.

1.7.3.3. NDZIMA YA 3

Maendlelo lama ma tirhisiweke ku endla ndzavisiso lowu ya andlariwile eka ndzima leyi. Ku tirhisiwile endlelo ro hloko hlisa eka vahloko hlisiwa hi ku va va vutisiwa swivutiso hi ndlela yo hlengeletela vuxokoxoko. Mahungu lama khumbaka ndzavisiso hinkwawo ya hlengeletiwile ya tlhela ya hleriwa endzhaku ka loko ku kumekile tinhlamulo ta vahloko hlisiwa. Mulavisisi u ta langutisa leswi fananaka na leswi hambanaka eka vahloko hlisiwa hi ku kongomisa eka tinhloko ta timhaka loko ku karhi ku xopaxopiwa. Hiku songasonga ndzima leyi, nkanelo wa thiyori leyi nga letela niku landzeleleriwa eku endleni ka ndzavisiso wa dyondzo ya onomasitiki hi ku angarhela, na mathyelo ya mavito ya swimawusa hi ku kongoma swi andlariwile.

1.7.3.4. NDZIMA YA 4

Ndzima leyi yi ta nyika kanelo mayelana na vito ra ximawusa hi ku angarhela niku tlhela yi paluxa mavito ya swimawusa emugangeni wa ka Bungeni, ehansi ka Xifundzatsongo xa Vhembe, eka Xifundzenikulu xa Limpopo. Hi tlhelo, tinxaka to hambanahambana ta mavito ya swimawusa ti ta paluxiwa niku tlhela ti kaneriwa. Kuyisa emahlweni, ku ta kaneriwa na swivangelo leswi susumetaka vaakatiko emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo ku thya swimawusa mavito lawa va ya thyeke.

1.7.3.5. NDZIMA YA 5

Ndzima leyi yi songasonga vuxokoxoko hinkwabyo bya ndzavisiso hi ku nyika nkatsakanyo xikan'we ni ku nyika swikumiwa endzhaku ka vulavisisi. Xin'wana xi nga andlariwa hi leswi swi nga bumabumeriwa eka vulavisisi eka ndzima leyi, ku katsa na milavisiso yin'wana leyi yi nga ta endliwa eka mikarhi leyi yi taka eka ku thyiwa ka swimawusa mavito emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo. Leyi ndzimana yi nga ndzimana ya makumu yi tlhandlamiwa hi nxaxamelo wa swihlovo leswi swi nga tirhisiwa eku hlengeleteni ka mahungu ya ndzavisiso xikan'we niku seketela nhlokomhaka leyi ku lavisisiweke hi yona.

1.7.4. KU KATSAKANYA

Leyi ndzimana i ya ku kongomana na masungulo eka ku lavisisa hilaha matimundzhaku, xitatimende xa xiphiso, nkoka wa ndzavisiso, xikan'we na nsusumeto wa ndzavisiso swi nga andlariwa no tlhela swi kaneriwa. Nakambe ku tlhela ku boxiwa swikongomelo swa ndzavisiso xikan'we na swivutiso leswi nga letela ndzavisiso lowu. Eka ndzima leyi, minongoti ya nkoka leyi letelaka ndzavisiso lowu yi boxiwile no tlhela yi hlamuseriswa hi ndlela yo olova no twisiseka. Eku heteleleni, nongoloko wa ndzavisiso hi ku landza xivumbeko xa leswi swi lavisisiwaka kusukela emasunguleni kufikela eku heteleleni ka ndzavisiso wu andlariwile.

NDZIMA YA 2

2. NKAMBISISO WA MATSALWA

2.1. MANGHENELO

Xikongomelo xa ndzima leyi i ku xopaxopa matsalwa lama tsariweke eka nkarhi lowu nga hundza. Creswell (2014:45) u seketela mhaka leyi loko a ku *“Literature review is a search and evaluation of the available literature in a given subject or topic and it forms the theoretical base for the research.”* Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku nkambisiso wa matsalwa swi vula ku lava na ku hlela matsalwa lama nga kona ya nhlokomhaka yo karhi leswaku mulavisisi a ta va na vutivi byo ringana bya ndzavisiso wa yena. Ramdhani, Ramdhani na Amin (2014:48) va hlamusela leswaku: *“The concept literature review refers to a survey of scholarly articles, books and other sources relevant to a particular issue, area of research or theory and by so doing, providing a description, summary and critical evaluation of these works,”* ku ri ku ringeta ku hlamusela leswaku nkambisiso wa matsalwa swi vula ku hlaya matsalwa yo hambanahambana yo fana na milavisiso, tibuku, tinovhele, tiatikili, tijenali, na maphepha ya mahungu lama ma fambelanaka na mhaka yo karhi leyi mulavisisi a rhandzaka ku yi twisisa swinene. Mouton (2002:87) u hlamusela a ku, *“The concept literature review refers to the review of the existing or available body of knowledge, in order to learn how other scholars have investigated a particular problem.”* Leswi swa ha tiyisisa mhaka ya leswaku nkambisiso wa matsalwa swi vula ku kambisisa vutivi lebyi nga kona eka matsalwa, leswaku mulavisisi a ta dyondza hilaha swidyodzeki swin'wana swi nga lavisisa swiphiko swo karhi hakona.

Swidyondzi swo tala swi hoxe xandla swinene eka ntirho wa onomasitiki. Eka ndzima leyi, ku kambisisiwa ka matsalwa ya swidyondzeki swin'wana ku endliwile hi xikongomelo xo pfuna mulavisisi leswaku a ta vona swivandla leswi a nga swi katsaka eka ntirho wa yena. Ku va leswi swi fikeleriwa, ndzavisiso wu fanele wu kombisa ndlela yo hlawuleka yo kambela vutivi lebyi nga kona eka switsariwa swa valavisisi, swidyondzeki na vanhu van'wana lava nga na ntokoto wa dyondzo ya onomasitiki. Ku seketela hungu leri Fisk (2009: 13) u hlamusela a ku:

For this to be achieved, the study needs to demonstrate a systematic, explicit and reproductive method for identifying, evaluating and synthesizing the existing body of completed and recorded knowledge produced by researchers, scholars and practitioners.

Hi marito man'wana, eka ku kambisisa matsalwa mulavisisi u lava vutivi mayelana na leswi tivivaka na leswi nga tiviviki eka nhlokomhaka.

I mhaka ya nkoka swinene ku kambisisa milavisiso leyi endiweke hi vatsari vo hambanahambana ku kota ku vona laha ndzavisiso lowu wu welaka kona. Leswi i swa nkoka tanihleswi swi nga ta pfuna mulavisisi ku vona mavangwa lama nga kona xikan'we na ku leteriwa hi milavisiso leyi endliweke ku huma na ndzavisiso lowu hetisekeke wa mathyelo ya mavito ya swimawusa. Hikokwalaho ka leswi kombisiweke laha henhla, tindzimana leti landzelaka ti ta kambisisa mitirho ya vatsari vo karhi mayelana na milavisiso leyi yi nga endliwa hi tlhelo ro thya swimawusa kumbe mabindzu hi ndlela yo kongoma, na yin'wana leyi rungulaka ta mathyelo ya mavito hi ku angarihela. I swa nkoka ku kombisa leswaku a swi olovi ku kuma milavisiso leyi endliweke hi ta mathyelo ya mavito ya swimawusa hi ku kongoma, leswi kombisaka vangwa rikulu lero leswi swi lavisisiwaka swi ta ringeta hi matimba ku ri siva.

2.2 MITIRHO LEYI ENDLIWEKE

2.2.1 Barstow (2023)

Barstow (2023) eka atikili ya yena ya *The Importance of Business Names* u kana hi vuenti hi ta nkoka wa mavito ya mabindzu, na vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka vito ra bindzu na vanhu lava kumaka vukorhokeri bya n'wamabindzu. Barstow u kombisa leswaku bindzu a ri thiyi vito mihulahula, vito leri thiyiweke ri fanele ku va ro fundzha swihlawulekisi swa xibindzu hi ku endla leswaku n'wamabindzu a tiveka swinene. U engeta a kombisa leswaku vito ra bindzu ri fanela ku koka rinoko ra vaxavi naswona ri nga va rona leri nga ta sungula matimu ya ndhuma ya vito ra n'wamabindzu.

Barstow (2023) u yisa emahlweni a kombisa leswaku vito leri hlawuriweke hi vukheta ri nga olovisela n'wamabindzu loko a lava ku xavisa bindzu ra yena. Leswi swi seketeriwa hi ntshaho lowu landzelaka:

A business name is also the foundation of trademark design, which can be of significant value if you ever want to franchise or sell your business.

Hi marito lama, Barston u kombisa nkoka wa vito ra bindzu na nkateko lowu nga landzelaka loko n'wamabindzu a kotile ku tihlawulela vito ra bindzu ra yena hi vukheta. Eka ntshaho lowu nga le henhla, rito ra "trademark" i ra Xinghezi leri hi Xisonga ri vulaka mfungho wo karhi lowu tirhisawaka hi khampani kumbe bindzu ro karhi. Nchumu lowu tirhisaka mfungho lowu wu va wu tiveka hi wona lero loko munhu a vona mfungho wolowo u tsundzuka bindzu kumbe khampani leyi yi wu tirhisaka, kasi rito ra "franchise" ri vula mpfumelelo kumbe ntwanano wo tirhisa kumbe ku lombela mfungho kumbe bindzu lowu nga vaka kona exikarhi ka n'wini wa bindzu na loyi (lava) a nga lavaka ku swi tirhisa. Marito lama ya tshikilela mhaka ya leswaku vito ra bindzu ri ni nkoka swinene na swona ri nga fika na laha ri vuyerisaka n'wamabindzu hi ndlela yo a va ni nkateko eka vutomi bya yena hinkwabyo.

Barstow (2023) u hundzela emahlweni a kombisa leswaku vito ra bindzu ri ni matimba yo va ri tlhontlha switwi swa vaxavi. Leswi swi ni nkucetelo wo tiya eka ku va ri phasa kumbe ku hlongola vaxavi, ku tshineta vaxavi kusuhi na n'wamabindzu kumbe ku va bakanya. Leswi swi nga vangeriwa hi ku va mavito man'wana ma hlawula tinxaka ta vanhu. Loko vito ri va tano vaxavi lava nga katsiwiki va tala ku nyenya bindzu va engeta va nyenya na n'wamabindzu leswi hetelelaka swi wisa bindzu.

Barstow (2023) u ya emahlweni a vula leswaku vito ra bindzu hi xona xilo xo sungula lexi vaxavi va hlanganaka na xona, lexi kucetelaka ku amukeriwa kumbe ku papalatiwa ka bindzu. Hi marito man'wana, vito ra bindzu i mfungho lowu navetisaka

bindzu ro karhi. U engeta a kombisa nakambe nkoka wa vito ra bindzu laha ri nga endlaka leswaka lava pfunaka van'wamabindzu lava va ha hluvukaka, lava nga katsaka tibanka, va nga hatlaka ku ri tsakela hakona. Hileswaku va pima no ehleketelela leswaku bindzu ro karhi ri nga swi kota ku kula, ri ndlandlamuka ri ya emahlweni hikokwalaho ko va ri nyikiwile vito lerinene.

Barstow (2023) u kombisa leswaku vito leri n'wamabindzu a ri hlawulaka ri fanela ku va leri damarhelaka emiehleketweni ya vaxavi. Hileswaku loko va ri twa va hatla ku ri khoma na kuva va hlwela ku ri rivala no tlhela a kombisa leswaku mavito ya mabindzu ya nga kombisa mitlhavoko loko man'wana ya nga ha khunguvanyisa kumbe ku koka rinoko ra vaxavi leswi vangiwaka hikuva mavito ya ri na matimba yo kucetela, matimba yo angarhela, yo hlongola, yo tivisa na yo tumbuluxa xifaniso lexi nga cincekiki. Barstow (2023) u tiyisisa leswaku:

Business names can be emotional and names such as Boo Spazashop and Redskin Spazashop can offend or attract. This is because names have the power to influence, the power to include, the power to exclude, the power to inform and the power to create consistent image.

Barstow (2023) u tlhela a kombisa leswaku a swi hlamarisi ngopfu ku va vini va mabindzu vo tala va teka goza ro olova ivi va tirhisa vito ra vona eka bindzu ra vona leri va ri rhandzeke kambe uri xivutiso lexi hi faneleke ku tivutisa xona i ku xana ndlela ya kahle leyi hi faneleke ku yi landzelela hi yihi? Xana swi fanerile ku va hi nga thya mabindzu ya hina mavito ya hina xana? U kombisa leswaku hi fanele ku xiyaxiya tanihilaha swi kombisiweke ha kona laha hansi loko maendlelo lawa ya kota ku hi tswalela mihandzu kumbe ku hi onhela mabindzu.

2.2.1.1. Leswi seketelaka mhaka leyi nga laha henhla:

Barstow (2023) u hlamusela leswaku swi olovile swi tlhela swi kongoma ku va n'wamabindzu a tirhisa vito ra yena tanihi vito ra ximawusa. Mhaka yin'wana i ku va swi nga lavi xihlamusela marito kumbe Dikixinari ku endla tano. Loko n'wamabindzu a tirhisa vito ra yena swi nga tlhela swi olovisa swilo eka vaxavi va yena. A ku vi na ku karhateka kumbe ku kanakana ka leswaku n'wini wa bindzu leri i mani? Barstow (2023) u swi tsostsosela kahle loko a ku:

Perhaps one of the most obvious perks of relying on your own name is that it's about as straightforward as things can get. There's no need for tearing your hair out while flipping through the thesaurus and scrolling through those often-fruitless random word generators. Using your name can also make things simpler for your clients or customers as well — there's little room for confusion about who they're working with (or who they should be submitting payment to!).

2.2.1.2 Ku hunguta ku kula ka bindzu ra wena

Barstow (2023) u kombisa leswaku vumunhu bya munhu hi byoxe lebyi fambisanaka na ku thya bindzu ra wena vito ra wena i nchumu lowukulu. Kambe maendlelo lawa ma tlhela ma rhumela rungula ra leswaku n'wamabindzu loyi a thyaka ximawusa vito ra yena i munhu loyi a tilavelaka swa yena a ri yexe handle ko tirhisana na van'wana. Barstow (2023) u seketela mhaka leyi hi ku tshaha un'wana wa swidyondzeki Gingerich (2021:20) loko a ku

:

The personal connection that comes along with naming your business after yourself is a great thing. However, it also sends the message that you're more of a one-person show.

Barstow (2023) u hi byela leswaku vito ra n'wini wa ximawusa a ri vuli nchumu hi bindzu ra yena – vito ra yena ri byela vanhu hi ndzhaka ya ndyangu wa yena no tlhela a vula leswaku a ri vuli nchumu hi muxaka wa swilo kumbe vukorhokeri lebyi ximawusa xa yena xi byi nyikelaka kumbe swivangelo leswi endlaka leswaku vaxavi va bela yena riqingho ematshan'weni ya lava a phikizanana na vona hi ku tshaha xidyondzeki McGuire (2020:20) loko xi ku:

Your Personal Name Says Nothing About Your Business – Sure your personal name is awesome and tells people about your family heritage. But it says nothing about the type of products or services your company offers or the reasons customers should call your firm instead of your competitors.

Barsow (2023) u tlhela a kombisa leswaku mavito ya munhu hi woxe ya lehe ngopfu – Mavito ya vanhu ya lehe marito mambirhi kumbe ku tlula leswi endlaka leswaku ya va ya lehe ngopfu ku va ya nga va mavito lama hi nga ma tirhisaka eka swimawusa swa hina. Mavito yo koma ya olova ku ma tsundzuka, ku ma peleta na ku ma kuma. Barstow, u yisa hungu leri emahlweni hi ku tshaha xidyondzeki Davids (2012:15) loko xi ku:

Your Personal Name is Generic – Even if you think that your name is unique I guarantee you that millions of people share your first or last name and sometimes both! Don't spend time, effort and money launching a company with a name that is essentially invisible, meaningless and easily forgettable.

Barstow (2023) u tiyisisa mhaka ya ku swimawusa swa mavito lama fanaka na ximawusa xa wena ya kona – Van'wamabindzu vo tala va tirhise mavito ya vona vini

eka swimawusa swa vona. Loko na wena u endla tano, swi le rivaleni leswaku u ta va u fananisile ximawusa xa wena na xin'wana lexi nga na vito leri fanaka lexi hi nkarhi wun'wana u nga kumaka leswaku a xi le ku tirheni kahle. Na wena u nga thyakisiwa hi ndhuma ya xona yo biha kutani u mangaleriwa hi ku tirhisa vito ra vona. Vaxavi va wena va nga pfilunganyeka va xava eka vona ematshan'wini ya wena. Barstow (2023) u seketela mhaka leyi hi ku tshaha Fridman (2022:20) loko a ku:

Duplicate Personal Name Companies Exist – Many uninspired entrepreneurs have used their personal names for their company name. If you do the same, evidently you will be the duplicate of another mediocre company. At worst you will be tainted with their bad reputation or get sued for using their name and at best your customers will be confused and order from them instead of you.

Barstow (2023) u kombisa leswaku nkarhi wun'wana loko laha mugangeni vito ra wena ri fananisiwa na vukorhokeri bya kahle, hi nga ha tiyisisa leswaku a swi tano etikweni hinkwaro. Loko u kunguhata ku ndlandlamuxa bindzu ra wena ehandle ka ndhawu ya ka n'wina, ku tirhisa vito ra wena tanihi vito ra bindzu ra wena swi nga va swi nga kombi vutlhari loko u navela ku humelela. U yisa hungu leri emahlweni hi ku tsundzuxa leswaku:

While locally your personal name is associated with the finest services, I promise you that nationally that is not the case. If you plan to expand your company outside of your local area, using your personal name for your company name is unwise.

Barstow (2023) u tlhela a kombisa leswaku swi nga nonoha ku navetisa ximawusa xa wena loko u teka xiboho xo tirhisa vito ra wena ro sungula kumbe ro hetelela. Mhaka

yin'wana i ku swi nga hunguta nxavo wa bindzu ra wena loko wo tshuka u naverile ku ri xavisa nakambe. Vaxavi a va lavi ku xava mabindzu lama hlanganisiweke swinene na vasunguri va wona. Leswi swi vangwiwa hikuva va nga tikeriwa ku ya emahlweni va ndlandlamuxa bindzu rolero. Hi tlhelo rin'wana, vanhu lava xaviseke mabindzu lama nga na mavito ya vona va nga tikeriwa kuva va tirhisa mavito ya vona eka nkarhi lowu taka. Barstow u seketela mhaka leyi hi ku tshaha Webster (2021:20) loko a ku:

If you decide to use your first or last name in your brand name you have drastically reduced your company valuation for resale. Buyers don't want to purchase businesses that are too closely connected to their founders. This is because they cannot go forward to expanding on that brand. On the other side of the coin, is people who have sold brands with their personal names that are then dramatically limited in the ways they can use their own names in the future.

Barstow (2023) u dlayiseta mhaka leyi hi ku vula leswaku bindzu ra wena ri vonaka ri nga ri ra xiphurofexinali no va ri nga tshembeki. Mabindzu yo tala lama thyiweke mavito ya vanhu swi vonaka swi nga ri na xiphurofexinali naswona swi fana ngopfu na mabindzu ya vuhungasi ku tlula mabindzu ya xiviri eka vaxavi. Vanhu van'wana va ta tlhela va swi teka swi nga tshembeki ngopfu hikuva swi vonaka swi nga hlelekanga ngopfu loko hi swi fananisa na mabindzu lama nga ni mavito yo hlawuleka.

Atikili ya Barstow (2023) leyi vulavula hi ta nkoka wa mavito ya mabindzu hi ku angarhela. Eka yona, mathyelo ya mavito ya swimawusa hi ku kongoma a ma kombisiwanga. Hambiswiritano, atikili ya Barstow i ya nkoka eka ndzavisiso lowu nga le ku endliweni hikwalaho ko va swimawusa na swona kuri mabindzu, naswona mavito ya swona ma nga thyiwa hi ku landzelela milawu ya mathyelo ya mavito ya muxaka un'wana na n'wana wa mabindzu. Hi nga kombisa nakambe leswaku mabindzu mo tala lawa namuntlha se ma tivekaka hi ku va ma dumile ma sungurile swi ri swimawusa

ivi ma kula hikwalaho ko va ma thiywile mavito lamanene. Hi ndlela leyi, atikili leyi yi ta pfuna mulavisisi hi ku n'wi letela hi ta maqhinga mayelana ni manyikelo ya mavito eka swimawusa.

2.2.2 McGuire (2020)

McGuire (2020) eka atikili ya yena ya *Why is the Name of your Company so Important?* u kombisa nkoka wa mathyelo ya mavito ya mabindzu na ku tsundzuxa van'wamabindzu leswaku ku va mabindzu ya vona ma tsakeriwa na ku ndlandlamuka ma fanela ku va na mavito lama ma thyiweke hi tindlela letinene. U engeta a kombisa leswaku vito i nchumu lowutsongo swinene kambe ri ni matimba yo kucetela no yiva rinoko ra vaxavi, ri tlhela ri kota ku hlawulekisa bindzu eka mabindzu laman'wana. McGuire u engeta a boxa leswi landzelaka:

The influence a name can have on a business is massive. It is the first point of reference that customers, competitors, and employees have to understand how your company represents itself in the business world and beyond, and is an essential part of your branding.

Hi ntshaho lowu nga laha henhla, McGuire u tshikelela mhaka ya ku va vito ra bindzu ri ri na nkoka swinene hikokwalaho ko va ri ri nchumu lowu vanhu hinkwavo lava khumbekaka eka migingiriko ya bindzu ro karhi va boheka ku sungula va ri tiva na ku ri tekela enhlokweni. Atikili ya yena yi hundzela emahlweni yi kombisa na leswaku vito leri hlawuriweke hi vukheta ri nga endla leswaku bindzu ri duma, kasi leri hlawuriweke hi vusofa ri nga tsandzisa khampani yo karhi ku kula, naswona vanhu a va nge yi tekeri enhlokweni. Hi ndlela leyi, McGuire (2020) u tshikilela hi ku kombisa leswaku n'wamabindzu na vatirhi va yena va fanela ku tinyungubyisa hi vito ra bindzu ra vona loko ri ta va ri thiywile hi ndlela leyinene. Leswi u swi boxa laha a nge:

It should be a source of pride for you and your employees, and evoke emotion in your customers when they hear or see it. Alongside your logo, it is the first point of contact between you and the outside world.

Ntshaho lowu wu kombisa nakambe leswaku vito ra bindzu ri fanela ku va leri khumbaka lava fanelaka ku kuma vukorhokeri bya bindzu rolero loko va ri vona hambu ku ri twa. Hileswaku ri fanela ku va leri tlhontlhaka miehleketo na ku tisa nyanyuko na ntsako emirini na le miehleketweni loko va ri twa kumbe ku ri vona. Hikwalaho ko vito ri ri nchumu lowu munhu a sungulaka ku wu twa kumbe ku wu vona a nge se kuma vuxokoxoko byo tala mayelana na bindzu ro karhi swi endla leswaku mhaka leyi yi humelela ehenhleri ka un'wana na un'wana loko swi ta eka mhaka ya ku thya bindzu ra wena vito.

McGuire (2020) u kombisa nakambe leswaku vito ra bindzu ri fanela ku va ro koma, leri yivaka mbilu no koka mahlo ya vaxavi. U engeta hi ku vula leswaku tikhampani to tala leti nga duma emisaveni ti na mavito mo koma lama yivaka rinoko ra vakorhokeriwa. Ku ya hi McGuire, mavito ya muxaka lowu a ma koki vaxavi ntsena kambe ma tlhela ma kota no ambexa bindzu hi ntikelo lowu endlaka leswaku bindzu rolero ri duma na ku tsakeriwa hi vanhu swinene. Hikokwalaho ko va vito ri damaketiwa eka xin'wana na xin'wana lexi xavisiwaka hi n'wamabindzu, Macguire u kombisa leswaku vito a hi nchumu lowu wu fanelaka ku tekeriwa hansi kambe muthyi wa vito ra bindzu u fanela ku entisa miehleketo swinene loko a thya vito leri. U hundzela emahlweni a boxa na leswaku vito leri vaka ri ri eka swixaviswiwa ri pfuna vaxaxi ku hlawula leswi va swi tsakelaka ku suka eka swin'wana.

McGuire (2020), u hlamusela leswaku mavito ya mabindzu i ya nkoka swinene emigangeni loko a ku:

business names are very important in the communities because of the following reasons:

2.2.2.1 Vito ra bindzu ri rhwala ndhuma ya bindzu

McGuire (2020) u vula leswaku vito ra khampani i ra nkoka swinene eka ku tiveka ka bindzu na leswaku mavito ya mabindzu a ya na nkoka ntsena eka ku hlamusela bindzu ra wena kumbe ku ku hambanyisa na vaphikizani va wena. McGuire u seketela mhaka leyi hi ku tshaha xidyondzeki Harvey (2019:74) loko xi ku:

The name of the company is very important for identifying the business. Business names are not just valuable for describing your company or separating you from your competitors.

McGuire (2020) u paluxa mhaka yo vanhu va tlhela va va kona ku ku pfuna ku aka rixaka ra bindzu ra wena hikuva loko vanhu va wela eka rirhandzu ra bindzu ra wena hi ku famba ka nkarhi, va ta sungula ku lava vito ra wena. McGuire u seketela mhaka leyi hi ku tshaha xidyondzeki Harvey (2019:67) loko xi ku:

They're also there to help you build a tribe for your organisation because when people fall in love with your company over time, they will start to seek out your name like a badge of honour.

2.2.2.2 Qhinga ra ku ti tivisa ri sungula hi vito

McGuire (2020) u kombisa leswaku vito ra bindzu ri kombisiwa eka switirhisiwa hinkwaswo swa bindzu naswona i nchumu wo kambela eka maqhingha hinkwawo ya bindzu ra wena loko a ku:

The name of a business is featured on all the products and packaging of the company and they are a touchstone for the entire brand strategy.

McGuire (2020), u tlhela a kombisa leswaku vito lerinene, ri pfuna vanhu ku vona nkoka wa switirhisiwa na ku swi tsundzuka hi ku vula leswaku ku aka nsusumeto wa vuxavisi swi tiseketela hi ku va na xifaniso xa bindzu lexi muxavi a nga xi twisisaka no tirhisana na xona loko a ku:

A good name therefore, help people to identify the quality of the products and remember them. Building marketing momentum depends on having an image of the company that a customer can understand and interact with.

McGuire (2020) u vula leswaku hi ndlela leyi fanaka, ku tumbuluxa vutitivisi bya bindzu lebyi nga ta tihlayisa swi sungula hi ku va na vito leri tshembekaka leri vanhu va nga ri tsundzukaka no avelana na van'wana hi ku tirhisa swa swihangalasangungu kumbe hi rito ra nomu. McGuire u seketela hungu leri hi ku tshaha wun'wani wa swidyondze Forbes (2016: 34) loko a ku:

Similarly, creating a brand identity that will sustain itself starts with having a reliable moniker that people can remember and share with others through social media or word of mouth.

2.2.2.3 Vito leri nga tshamisekangiki ri nga tlherisela bindzu ra wena endzhaku

McGuire (2020) u ringeta ku hi komba leswaku vini va mabindzu vo tala va tsandzeka ku lemuka leswaku a hi ntsena vito leri faneleke leri nga tlakusaka bindzu ra vona na ku navetisa ka rona, kambe vito leri tsaneke ri nga sivela hi ndlela ya le henhla bindzu leri lavaka ku ndlandlamuka loko a ku:

Many business owners fail to realise that not only can the right name elevate their business and its brand, but that a weaker name can actively constrain a company that is seeking to expand.

McGuire (2020) u tlhela a boxa leswaku mavito lawa ya kongomisiweke ngopfu eka ndhawu yo karhi ya nga sivela ku kula ka bindzu hi ku va ya vonaka ya nga fikeleleki eka vaxavi lava nga ehandle ka xifundza xolexo loko a ku:

Names that are too location-specific, can for example, limit growth by making it seem inaccessible to customers who are outside of the region that the name specifies.

2.2.2.4 Vito ra bindzu ri kucetela vukona bya khampani eka inthanete

McGuire (2020) u boxa mhaka ya leswaku vito ra bindzu ri kucetela vukona bya bindzu eka swa inthanete no tlhela a vula leswaku sweswi hi hanya eka nguva ya swihangalasangungu swa bulu ra mani na mani leswi tirhisiwaka ngopfu naswona vito ra bindzu i xiphemu xa nkoka xa matshalatshala ya inthanete lama tirhisaka xitirhisiwa xexo hi ku tshaha xidyondzeki Gingerich (2021:23) loko xi ku:

A business name also influences the online presence of the company. We are currently living in an age of super-connected social media and a company's name is a crucial component of online campaigns that take the advantage of that medium.

2.2.2.5 Vito ra bindzu ri hlamusela xitori xa bindzu

McGuire (2020) u kombisa leswaku nkoka wun'wana wa vito ra bindzu hileswaku vito ri hi byela xitori xo karhi xa bindzu. Vito ra bindzu ri tlhela ri tekiwa tanihi masungulo ya xitori xa bindzu rolero. Leswi swi vula leswaku vito ra bindzu leri nga pfuxaka xifaniso xa vuswikoti ri nga pfuna bindzu ku endla mavonelo yo sungula lama tiyeke eka lava nga tava vaxavi loko a ku:

Another significance of a business name is that a name tells a story of the business. A business name is also regarded as the starting point of the company's story. This implies that a name of a company that can evoke an image of competency can help the company to make a stronger first impression on potential customers.

McGuire (2020) u tlhela a boxa mhaka ya leswaku loko u lava leswaku vaxavi va kota ku ku fikelela, va vulavula hi wena no ku bumabumela, u fanele u thya vito ra bindzu, leri faneleke ku hlamusela leswaku u mani, leswi u swi xavisaka na ku pfuneta ku tsakisa vavekisi. Hikwalaho vito ra bindzu ri tlhela ri va masungulo ya dizayini ya mfungho wa bindzu, leswi nga vaka na nkoka lowukulu loko u nga tshuka u lava ku xavisa bindzu ra wena.

Macguire (2020) u kana hi ta ku thyiwa ka mavito ya mabindzu na laha ya nga ya nkoka hakona. I swa nkoka ku vula leswaku atikili ya yena a yi kongomisiwanga eka mathyelo ya mavito ya swimawusa. Mulavisisi u hlaurile atikili leyi hi ku vona leswaku yi na vundzeni lebyi n'wi pfulaka na ku n'wi anamisa miehleketo mayelana na mathyelo ya mavito ya mabindzu hi ku angarhela. Leswi swi na nkucetelo wo vuyerisa eka ndzavisiso lowu wa mathyelo ya mavito ya swimawusa tahinileswi swimawusa na swona swi welaka ehansi ka mabindzu. Hileswaku vutivi byo hluteka lebyi lavekaka loko munhu a thya vito ra bindzu ro karhi bya ha fana na lebyi lavekaka loko munhu a thya vito ra ximawusa.

2.2.3 Mathebula (2018)

Mathebula (2018) u endlile ndzavisiso wa dyondzo ya masitasi hi: *“Nkucetelo wa mavito ya Xilungu eka mathyelo ya mavito ya vanhu eka Vatsonga va le ka Muhlava.”* Ndzavisiso lowu wu kongomisile ku humesa nhlohletelo lowu nga kona wa ririmi ra vadyahlampfi loko swi ta eka ku thya vanhu mavito erixakeni ra Vatsonga ni leswi Vatsonga hi xitalo eka vona swi nga riku swa risima hakona eku nyikeni ka vito ra xintima ri ri roxe handle ka ra Xinghezi. Ndzavisiso lowu wu pfurile Vatsonga matihlo ku vona leswaku i swa nkoka eka ndhavuko wa Vatsonga xikan'we ni le ka ririmi ra Xitsonga hi roxe ku nyika tincece leti velekiwaka mavito ya xintu.

Mathebula (2018) ku yisa emahlweni ku vula ku ndzavisiso lowu wu ta nyika rivoni eka Vatsonga leswaku i swa nkoka swinene ku thya vana va vona mavito ya Xinghezi. Nakambe, wu ta tlhela wu kombisa Vantima vubihi bya ku tsan'wa ririmi ra Xintima hikuva va nga thyi vana va vona mavito ya ndhavuko. Laha Mathebula (2018: 36) u boxa leswaku kuva vana va nga thyiwi mavito ya xintima swi ta endla leswaku ririmi ra vona ri nga humeleli kumbe ku ndlandlamuka ni ku voneriwa hi tinxaka letin'wana ebodlheleni. Tlandlakambirhi, loko ya nga tirhisiwi, mavito lawa ya Xintu ya nga hi nyamalalela.

Mathebula (2018) u tiyisisa leswaku un'wana na un'wana munhu eka matihelo hi nkwawo ya misava u kumeka a thiyiwile vito ku kota ku nwi hambanyisa ni van'wana

vanhu etikweni, endyangwini xikan'we na le mugangeni hiku angarhela. Ku va munhu a nyikiwa mavito kumbe vito i tin'wana ta timfanelo laha Dzongeni wa Afrika. Hi rin'wana tlhelo, loko munhu a fananisiwa na van'wana vanhu, hi kuma leswaku hakanene vito i nchumu lowu n'wi hambanyisaka na van'wana vanhu. Mathebula (2018: 89) u ndlandlamuxa mhaka leyi hi ku vula leswaku ku nyikiwa ka mavito eka vana swi tala ku hlohleterwa hi ku siyasiyana ka mithonthlo leyi vathyi va mavito lawa va nga na kona. Mithonthlo leyi susumetaka ku thyiwa ka mavito ya angarhela mhaka ya swihumelelwa, ku tsakela, ku pfumela hi tlhelo ra swa vukhongereri, ndhavuko na swin'wana na swin'wana leswi khumbaka ta vutomi bya vanhu lava thyaka mavito lawa. Leswi swi nga ha katsa ku tshembela kumbe ku kholwa eka swilo swo karhi na leswi va titwisaka xiswona mayelana na timhaka leti khumbaka vutomi kumbe mahanyelo ya vanhu ya siku na siku. Loko hi yisa emahlweni hi kuma leswaku tinxaka hi ku hambanahambana ka tona ti na mitolovelo ya tona yo nyika vanhu mavito lama va nga ta tiveka kumbe ku vitaniwa hi wona. Tin'wana tinxaka ti nyika mavito eka vanhu hi lu languta swilo swo tala leswi endlekaka laha va tshamaka kona hi nkarhi wo karhi. Hi marito man'wana mavito ma nyikiwa hikokwalaho ko lava ku paluxa mhaka yin'wana. Mavito man'wana ku na leswi ma lavaka ku hlamusela swona, ku hi dyondzisa kumbe ku hi tivisa mhaka ya nkoka leyi hi faneleka ku yi tekela enhlokweni.

Mathebula (2018) u humesela erivaleni leswaku ku thyiwa ka vanhu mavito i mhaka leyi yi nga sungula khale loko ku tumbuluka misava. Laha ku vuriwa leswaku mhaka yo thya mavito i mhaka leyi nga tumbuluka khale swinene. Ku velekiwa ka munhu ku susumeta mhaka yo va munhu a thyiwa vito. Mathebula (2018) u tshaha Machaba (2004:17) loko a ku: *“Although onomastics is, still a relatively new field, among researchers and academics, the act of naming among human beings, is as old as human history.”* Eka hungu leri xidyondzeki Machaba xi tiyisisa mhaka ya leswaku dyondzo ya maendlelo yo thya mavito ya vanhu i mhaka leyi nga ha ku tumbulukaka eka swidyondzeki na le ka vanhu lava endlaka mindzavisiso, kambe ntokoto wo nyika mavito eka vanhu i malembe byi ri karhi byi humelela loko hi pimanisa na mhaka ya ku va kona ka vanhu eka matimu ya misava.

Mathebula (2018) u andlala mhaka leyi hi ku kombisa leswaku munhu wo karhi u tumbuluka eka rixaka ro karhi hikokwalaho ka vito naku tlhela a hi komba ndlela leyi swi endliwaka ha yona. Makondo (2009:20) u basisa hungu leri hi ku vula leswaku: *“Personal names, were used by the Euro-Asian-American people, to define the world, develop cultural identities and pass on certain feelings.”* Hungu leri ri paluxa mhaka ya ku tirhisiwa hi vanhu va le ndzandzeni wa matiko ya vupeladyambu ka mavito lama nyikiwaka vanhu, laha a ya tirhisiwa ku simeka no tivisa timhaka ta ndhavuko wa vanhu naku humesela erivaleni matitwelo ya vona eka vanhu va misava.

Mathebula (2018) u tlhela a hlamusela mhaka ya ku eDzongeni wa Arika, kuva munhu a thyiwa vito i mhaka leyi nga ni nkoka ku tlurisa tanihileswi swi fambisanaka na vumbiwa bya tiko. Xidyondzeki Ngidi (2012:126) u tiyisisa hungu leri hi ku vula leswaku: *“African names, serve a purpose, of letting people, who are not part of the clan, know of the situation, taking place within the family and the community at large.”* Hi hungu leri ku humeseriwa erivaleni leswaku edzongeni wa Afirika mavito ma nga va na nsusumeto wo lemukisa tinxaka to hambana hi swiyimo swa mindyangu yin'wana.

Ku yisa emahlweni, ndzavisiso wa Mathebula (2018) wu humesela erivaleni leswaku ku thyiwa ka mavito edzongeni wa Afrika swi na nhlamuselo yo karhi eka vanhu. Leswi swi paluxa mhaka ya leswaku munhu u thyiwa vito hi xikongomelo xo fikelela hungu ro karhi eka vanhu xikan'we ni le ka muthyi wa vito rolero. Vuxokoxoko lebyi byi tiyisisiwa hi marito ya xin'wana xa swidyondzeki Walker (1977:74) eka ku boxa leswaku:

“...African names, still are chosen, for their specific meaning. One example is, the first names of the late Ghana President Kwame Nkrumah, which means that he was born on a Saturday.”

Hi ku landza hungu leri ku hlamuseriswa leswaku mavito ya xi Afirika ya nyikiwa hi ku landza swin'wana mayelana na tinhlamuselo tin'wana Xin'wana xa xikombiso i mayelana na vito ra murhangeri wa tiko ra Ghana "Nkwame Nkurumah" loyi a nga velekiwa hi muggivela. Loko ku langutisiwa nhlamuselo ya vito "Nkwame Nkurumah" ku kumiwa leswaku swi vula ku tswariwa hi muggivela.

Mathebula (2018) u andlala mhaka leyi kombaka ku fika ka vadyanhlampfi laha Dzongeni wa Afirika swi pfilunganile miehleketo ya vantima xikan'we ni ku cinca maendlelo ya vona hi tlhelo ro thya mavito. Machaba (2004:17) u yima na hungu leri hi ku tisa vonelo ra ku: *"This is because of the belief that, African people's identity has, been corrupted by among other things, the arrival of white people and the insistence on the use of Euro-western names."* Hiku landza ntshaho wa Machaba (2004:17) ku hlamuseriwa leswaku ku fika ka vadya nhlampfi na ririmi ra vona ra Xinghezi swi vile na nkucetelo wo biha swinene eka mathyelo ya mavito laha dzongeni wa Afirika. Nakambe, u yisa mahlweni a vula leswaku rixaka ra vantima ri thya mavito ya Xinghezi lawa va nga ri ku ni nhlamuselo yo khomeka mayelana na vito rero. Mayelana na nkucetelo wa Xinghezi eku thiyeni ka mavito ya Vantima, Mphela (2010:27) u tisa tlhelo rin'wana ra mhaka leyi laha a vulaka leswaku: *"English names, are mostly difficult, that is, the meaning is, not obvious and is to be found in languages, other than modern English..."* ku vuriwa leswaku mavito ya Xinghezi ya tika swinene, leswi swi vangwiwa hikuva ya nga ri na tinhlamuselo tova erivaleni hikuva ririmi leri ri entile swinene.

Mathebula (2018) u ndlandlamuxa mhaka leyi hiku andlala leswaku ku va kona ka vadyahlampfi eDzongeni wa Africa swi hlohlotela leswaku vantima va kopela maendlelo ya vadyahlampfi. Vantima a va tekeriwe mfumo hi Manghezi, leswi swi nga endla leswaku swi tsandza ku teka xiave etimhakeni ta ku fuma etikweni. Vantima va pfumela nchumu wun'wana na wun'wana lowu a wu vuriwa hi Manghezi ehandle ko kaneta kumbe ku kokela etlhelo. Machabe (2004:274-5) u andlala vuxokoxoko lebyi hiku vula leswi: *"The arrival of the Euro-Western people, in South Afrika, led to the adoption, of Euro-Western Languages and Euro-Western names."* Laha Machaba u tiyisisa leswaku ku va kona ka Manghezi laha Dzongeni wa Afrika swi vile na xiave

lexikulu swinene eka kuva vantima va tekelela tindzimi to huma ematikweni ya le handle xikan'we niku sungula ku tirhisa mavito ya Xinghezi.

Mathebula (2018) u boxa leswaku Manghezi ya ve kona haleno Dzongeni wa Afrika ku simeka dyondzo hiku tirhisana na Maswisa. Eka dyondzo leyi vadyondzi a va sindzisiwa ku tirhisa ririmi ra Xinghezi ku dyondza xikan'we nikuva va burisana eswikolweni. Kuva vadyondzi va kombisa ntokoto wa dyondzo a vafanele kuva va tirhisa mavito ya Xinghezi. Xidyondzeki Makondo (2009:68) xona xi seketela hungu leri hi ndlela leyi: *"The formal school, came with the European colonizing system...Therefore, an acceptable outside proof, that one was educated included amongst others adopting and using English or Christian names."* Hiku landza leswi vuriweke hi Makondo; ku vuriwa leswaku kuva vantima vata vuriwa leswaku vadyondzekile, mudyondzi yaloye a fanele kuva a ri na vito ra Xinghezi. Vantima a va fanele ku tiviwa hi mavito ya Xinghezi exikolweni xikan'we nikuva va vulavula hi Xinghezi hi mikarhi hinkwayo. Mathebula (2018) u tisa tlhelo rin'wana hiku vula leswaku ku nyikiwa ka vanhu mavito swi na risima evan'hwini hikokwalaho ka leswi swi humeselaka erivaleni mindhavuko, mitolovelo, kutitwa, ku pfumela ka rixaka na matirhelo ya vanhu vo karhi. Mathebula (2018) u engetela mhaka leyi hi ku va a vula leswaku eka mikarhi yo tala mavito ya hi tisela rungula eka vandyangu, muganga kumbe tiko. Leswi swo vula ntsena leswaku vito rin'wana na rin'wana ri na nhlamuselo ya nkoka, hi ku landza xivangelo lexi xi nga endla leswaku munhu a thyiwa vito lero endyangwini wa ka vona. Mhaka leyi yi hi fikisa eka makumu ya leswaku eDzongeni wa Afrika munhu a nga thyiwi vito njhe ku nga ri na xivangelo xa ku va a nyikiwa vito rero.

Mathebula (2018) u aneka mbuyelo wo biha lowu vangiwaka hi ku va Vantima va nga lavi ehenhleri ko vitanana hi mavito ya xintima na le ka tincece leti ta ha ku tswariwaka. Ku lavisisa loku ku tlhele ku langutisa leswi susumetaka vantima ku nyika vana mavito ya Xinghezi. Tlhandlakambirhi, milavisiso yi kongomisile eka ndlela leyi nga simekiwa hi xikongomelo xo Vantima va tiviwa hi mavito ya Xinghezi ku nga ri ya Xintu. I mhaka ya risima ku paluxa leswaku Mathebula (2018) u kongomisa milavisiso ya yena eka nsusumeto wa Xinghezi eka ku nyikiwa ka mavito ya vana lava velekiwaka eka rixaka ra Matsonga ya ka Muhlava handle ko vulavula hi swimawusa kumbe mathyelo ya

mavito ya swimawusa. Hambiswiritano, ndzavisiso lowu i wa nkoka hikwalaho ko va wu letela mulavisisi mayelana na vonelo, maendlelo na matwisiselo ya Vatsonga loko swi fika eka mathyelo ya mavito. Wu tlhela wu humesela erivaleni vangwa leri nga kona eku thiyweni ka mavito exikarhi ka Vatsonga, ku nga ku thiywa ka mavito ya swimawusa.

2.2.4 Chauke (2005)

Chauke (2005) u endlile ndzavisiso lowu thiyweke *Aspects of Naming in Xitsonga*. Eka dyondzo ya yena, Chauke u kombisa leswaku mukhuva wo thya mavito exikarhi ka Vatsonga a wu hambananga na wa mindhavuko yin'wana ya Afrika. Handle ka mavito ya munhu hi yexe, ndzavisiso wa yena wu tlhela wu vulavula hi mavito ya tindhawu na mavito yo divulela. Chauke (2005:63) u seketela hungu leri hi ku hlamusela leswaku eka Vatsonga, vakokwana va na nkateko wo nyika tincence leti ta ha ku tswariwaka mavito no vula leswaku ku thya timbyana mavito swi endlwa hi munhu wihi kumbe wihi endyangwini hi ku vona onge mhaka ya nkoka leyi lavaka ku hlamuseriwa hi vito ra mbyana loko a ku: *“Among Vatsonga, grandparents have the privilege of giving names to newly born children.”*

Miehleketo ya leswaku muthyi wa vito a nga va mani na mani yi seketeriwa hi Neethling (2000:58), loyi a nga na vonelo ra leswaku xihlawulekisi xa nkoka xa endlelo ro thya mavito hileswaku hi ku angarhela ku thya mavito a ku endlwi ntsena hi vanhu lava nga na nyiko kumbe ntokoto, kambe ku tekiwa tanihi ntirho lowu tolovelekeke swinene lowu munhu eka rixaka rihi na rihi a nga nghenelelaka eka wona.

Chauke (2005) u paluxa hungu raku mhaka leyi nga toloveleka i ku, xan'wanchumu xi nga nyikiwa vito leri nga thiywaka njhe hi munhu ku komba ntokoto na vuswikoti byo thya vito. Leswi swi hi komba ku mhaka ya vutshila bya vutumbuluxi bya vito i yikulu. Chauke (2005) u paluxa ku mavito ya swifuwo hiku kongomisa ka timbyana erixakeni ra Vatsonga ya hi kombisa tinhlamuselo to karhi eka vathyi va mavito na le ka lava a hanyaka na vona hikokwalaho ka leswi eka nkarhi wun'wana ya tlhonthaka switwi swa mbilu hikokwalaho ka leswi swi nga tshama swi va kona emakaya ya vona. Leswi swi paluxa mhaka ya leswaku eka mitolovelo ya Vantima, ku thya vito swi hi komba

xiyimo xa ku tshamiseka ka vanhu no tlhela swi hi komba mhaka ku vito a ri thiywi njhe, entiyisweni ku va kuri na na nhlohletelo wo karhi lowu nga endla leswaku ku thiywa vito rolero.

Eka ndzavisiso ku kombisiwa leswaku dyondzo ya mavito na maendlelo yo thya mavito yi endliwile hi swidyondzi na valavisisi vo tala no vula leswaku nkoka lowukulu wa tin'wana ta tidyondzo leti i ku nyikiwa ka vanhu mavito, lawa ya nga va yo poyila, ya tindhawu no tlhela va vula leswaku hambileswi vulavisisi byi nga endliwa eka mavito ya timbyana, ku hava na byin'we lebyi endleriweke ndhavuko wa Vatsonga (Chauke, 2005)

Chauke (2005) u kongomisa ndzavisiso wa yena eka *Aspects of Naming in Xitsonga* laha handle ka mavito ya vanhu, ndzavisiso wa yena wu nga tlhela wu vulavula hi mavito ya tindhawu na mavito yo divulela. Hambi leswi Chauke a nga vulangiki nchumu hi swimawusa kumbe ku thiywa ka mavito ya swimawusa, ndzavisiso wa yena i wa nkoka hikwalaho ko va wu letela mulavisisi hi ta tindlela ta mathyelo ya mavito exikarhi ka Vatsonga tanihileswi ndzavisiso lowu na wona wu endliwaka emigangeni ya Vatsonga. Hileswaku ku hambana ku le eka michumu leyi thiyweke mavito lama kaneriwaka kambe vathyi va wona i vanhu van'we lava nga na midavuko na mikucetelo yo fana.

2.2.5 Mashiri (1999)

Ndzavisiso wa Mashiri (1999) lowu vulavulaka hi: *Mavito yo divulela, wu hlamusela leswaku mavito yo divulela ya nga va lamanene, yo biha no yo hlamusela*. Mashiri (1999) u ya emahlweni a nyika tinxaka timbirhi ta mavito yo divulela, ku nga mavito yo divulela yo tihlawulela na lama sindzisiweke loko a ku:

Nicknames can be positive, negative and descriptive. He further gives two types of nicknames, namely, the self-selected and imposed nicknames.

Mashiri (1999: 98) u tlhela a kombisa leswaku vito ro duvulela leri u tihlawuleleke ri tshama ri ri lerinene naswona ri na marito yo tlula mpimo ya ku tidzunisa na ku tinyungubyisa. Hi hala tlhelo, mavito yo duvulela lama sindzisiweke ma nga va lamanene, lama nga riki manene kumbe lama nga ni tinhlamuselo. Leswi u swi kombisa hi ndlela leyi:

The self-selected nickname is always positive and has overtones of self-praising and bragging. On the other hand, the imposed nicknames could be positive, negative or descriptive

Hi ku ya hi Mashiri (1999: 99), vuningi bya mavito yo duvulela kumbe ya bolo ya tirhisiwa no tsakeriwa hi vatlangikuloni va xipano, varhandzi na vaxopaxopi va bolo loko va ri karhi va ma vitana hi mikarhi leyi faneleke loko a ku:

most of the nicknames are used and popularized by the teammates, the fans and the soccer commentators as they recite them during appropriate occasions.

Ndzavisiso wa Mashiri wu kongomise eka mathyelo ya mavito yo duvulela kambe a wu khumbanga nchumu hi swimawusa kumbe mathyelo ya mavito ya swimawusa. Ndzavisiso lowu wu hlawuriwile hikokwalaho ko va wu hlawutela leswi tekeriwaka enhlokweni loko ku thyiwa vito xikan'we na vutlhari byo enta lebyi Vantima va byi tirhisaka loko va thya mavito. Leswi mavito ya swimawusa man'wana ma nga mavito ya vanhu ku ni ku yelana exikarhi ka mavito ya swimawusa ni mavito yo duvulela lama kaneriweke hi Mashiri.

2.2.6 Machaba (2004)

Eka miti leyi nga ni tshengwe Machabe u lavisisile swineme eka ku thya mavito ya va kokwa wa vakokwani wa hina kumbe lava va hundzeke emisaveni xikan'we kan'we na lava va hanyaka. Milavisiso ya yena yi humesela erivaleni vavasati lava va nga tekiwa hi wanuna un'we lava hi xitalo va thyaka tincece leti ta ha lu velekiwaka mavito hi ndlela yo gega wansati loyi va nga tekiwa swin'we. Xin'wana xa leswi a swi paluxeke i nhlohletelo wo nyika tincece leti ta ha ku velekiwaka mavito ya vadyahlampfi.

Ekufikeni ka lava va ririmi ra vadyahlampfi eka tikokulu leri ra Afrika nhlohletelo wo tekela mhaka ya xintu ehansi yi sungurile eka vaakandhawu laha hi nga vona vantima va ka hina va sungula ku angarhela nsusumeto wa ndhavuko wa vadyahlampfi. Hi vonile endlele rintshwa ro va vanhu va ka hina va sungula ku thya tincece leti ta ha ku velekiwaka mavito ya le vupeladyambu. Leswi a swi hlohleteriwa na hi ririmi ra vadyahlampfi leri a ri sungurile ku dyondziwa no tlhela ri dyondzisiwa eswikolweni swa vantima leswi a swi sunguriwile hi lava va nhlonge yo basa. Leswi a swi vangwiwa hi ntshikelelo lowu a wu ri kona ehenhleri ka vantima ku suka eka valungu lava se a va tekile tiko no tlhela va hundzula vantima mahlonga ya vona.

U yisa emahlweni ku hlamusela nhlohletelo lowu mhaka ya swa tipolitiki yi nga va na wona eka ku tshikilela rixaka ra ka ntimeni hi ndlela leyi nga amukelekiki ku sindzisa vantima ku tithya mavito ya lava va nhlonge yo basa. Enkarhini lowu wa xihlawula mbala etikwenikulu leri ra Afrika vantima lavo tala a vari ehansi ka ntsikelelo wo va va na vito rin'we ra vadyahlampfi leri a va ta tiveka hi rona eka swilo swa ximpfumo ngopfungopfu eka lava a va tirha valungu na lava va nghena xikolo xa vaneri. Lava a va nga ri na wona mavito ya vadyahlampfi a va nyikiwa wona hi vathori vavona kumbe vadyondzisi va vona exikolweni.

Lava a va ri etikerekeni tin'wana to fana na le kerekeni ya vaRhoma a va aleriwa mhaka yo va babatisiwa hikokwalaho ka xivangelo xo va va nga ri na mavito ya vadyahlampfi. Mhaka leyi yi vile na nsusumeto ehenhleri ka vakereki votala leswaku va nyikiwa mavito ya vadyahlampfi hi xikongomelo xo va ta kota ku khuvuriwa. Mavito lawa yo tala ya wona a ya ri ya vukhongereri. Mavito lama a ku ri wona lama a va ma

tirhisa na le ka swa timhaka ta xikolo. Vanhu a vo nyikiwa mavito ya vadyahlampfi handle ka mhaka yo va ku rhangga ku langutisisiwa leswi mavito lama ya vulaka swona. A vo nyikiwa mavito lama handle ko xiyisisiwa leswi ya vulaka swona. Leswi swi endlile leswaku vabeburi va va ehansi ka ntsikelelo wo va na vona va thya vana na vona mavito ya Xinghezi leswaku va ta kota ku nghena xikolo no khuvuriwa etikerekeni.

Valungu a va ri na ku nonoheriwa swinene ku va va vitana kumbe ku peleta mavito ya xintu hi ndlela leyi nga fanela. Leswi a swi endla leswaku swi cinca mongo kumbe tinhlamuselo ta leswi mavito lawa ya vulaka swona. Ku endlela leswaku lava nhlonge yo basa va nga tikeriwi loko va vitana Vantima lava va va nyikile mavito ya vona ya xilungu lama a ya ta va olovela ku ma vitana. Mhaka yin'wana a ku ri ku ringeta ku lava ku cinca ndhavuko va vantima leswaku va namarhela ndhavuko wa xilungu.

Hambileswi ndzavisiso lowu wu nga khumbiki kumbe ku vulavula hi swimawusa, na mathyelo ya mavito ya swimawusa, i wa nkoka tanihileswi wu kombisaka leswaku mavito ma nga thyiwa hi ririmi ra Xitsonga kumbe ku va ma kuceteriwa hi ririmi ra vadyanhlampfi. I swa nkoka ku boxa leswaku mavito man'wana ya swimawusa lama kaneriweke eka ndzavisiso lowu ya kuceteriwile hi ririmi ra Valungu na wona. Leswi swi endla leswaku mulavisiso wa ndzavisiso lowu a vona mavangwa lama ndzavisiso wa yena wu fanelaka ku ma pfala na ku xiya tindlela leti tirhisiweke hi valavisisi va mitirho leyi endlilweke khale ya malombelo ya mipfumawulo na marito ya Xilungu xikan'we na matiwelo ya valombi eka dyondzo ya mathyelo ya mavito.

2.2.7 Ngidi (2012)

Milavisiso ya Ngidi yi hi komba swinene leswaku ematikweni hinkwawo ya laha misaveni hambu kuri emakaya ya hina na le tindhawini hinkwato leti ku tshamaka vanhu vito i nchumu lowu wu nga na risima swinene. Handle ka vito swi nga tika swinene ku va hi tiva hi ta migingiriko leyi yi endliwaka hi vanhu leswaku i va mani

vaendli va migingiriko leyi. Munhu loyi a nga riki na vito a nga nchumu hikuva vito hi rona leri ri n'wi hlawulekisaka eka van'wana vanhu.

Ngidi u tlhela a kombisa na leswi swi hlohletelaka vanhu va ka hina va nga Vantima eku nyikeni ka tincence leti ta ha ku tswariwaka mavito ya lava va nhlonge yo basa. U kombisa na hilaha rivoningo ra dyondzo ya Xinghezi ri hlohleteleke Vantima va ka hina ku nyika tincence leti ta ha ku beburiwaka mavito lama ma nga na tinhlamuselo leti ti nga vaka na nkucetelo lowunene eka vana lava tanihi leswi ku tshembiwaka leswaku mavito ya landzelela. N'wana a nga ha thyiwa vito ra Ntshembo ku suka eka vito ra Believe kumbe ra Believe ku suka eka vito ra Ntshembo hi ku tshemba leswaku n'wana loyi u ta humelela evuton'wini.

Ngidi u hi komba leswaku xikolo hi xin'wana xa swilo leswi hoxeke xandla swinene emhakeni yo va lava vaka ntimeni va thyiwile mavito ya lavo huma evupeladyambu. Leswi hi swi vona ngopfu hilaha vadyondzi va tirhisaka ngopfu mavito ya Xinghezi hi nkarhi wa xikolo ivi emakaya ya vona va vitaniwa hi mavito ya vona ya ntolovelo wa xintu. U kombisa leswaku a wu twa vanhu va vutisa va ku:” Kambe vito ra xikolo ra wena u mani?” hi ku tiva leswaku laha kaya u vitaniwa hi vito ra yena ra xintima. Vanhu lava a va ri na ku tikeriwa swinene i vakhegulu na vakhalabye lava a va nga tivi na nyangwa wa xikolo hikuva a va tsandzeka ku peleta no vitanavu mavito ya lava nhlonge yo basa.

Shezi (2001) u paluxa hungu rova rixaka rin'wana na rin'wana ri ri na mitolovelo ya rona yo endla swilo hi ndlela leyi yi nga hambana na rin'wana rixaka ra vanhu hikokwalaho ka swivangelo swo hambanahambana kambe mhaka yo thya mavito i nchumu lowu nga kona eka rixaka rin'wana na rin'wana. Mhaka ya ku thyiwa ka n'wana vito etikwenikulu ra Afrika i mhaka leyi yi nga ni ntikelo na risima swinene hikuva n'wana a ngo thyiwa vito njhe. Ku va ku ri na nhlohletelo wo karhi ku suka eka lava va thyaka mavito ngopfungopfu lava ku nga khale va ri karhi va hanya laha misaveni ku nga vakhegula na vakhalabye ku tlhontilha hambu ku paluxa hungu ro karhi na swin'wana swivangelo.

Ndzavisiso wa Ngidi wu kombisa hilaha nsusumeto lowu wu vangaka ku thyiwa ka mavito wu nga na matimba hakona eka vaakandhawu na le vuton'wini bya vanhu bya le ku hanyeni ka vona siku na siku eka tindhawu hinkwato leti va tshamaka eka tona. Leswi swi ta pfuna ku nyika rivoni eka maxopaxopele ya mavito ya swimawusa eka ndzavisiso lowu nga le ku endliweni. Hi nga kombisa leswaku ndzavisiso wa Ngidi wu hava laha wu vulavulaka hi swimawusa kumbe mathyelo ya mavito ya swona, ku nga vangwa leri ndzavisiso lowu nga le ku endliweni wu ringetaka ku ri pfala.

2.2.8 Walker (1977)

Milavisiso ya Walker yi langutisisa swinenenene emhakeni ya vatshikeleriwa va rixaka ra ka ntimeni leri nga pfumelangiki nhlohletelo wo va ri thya vanhu mavito ya vadyahlampfi. Hi ku lava ku tsakisa vathori va vona, vatshikeleriwa lava va tirhisile ntsena mavito ya vadyahlampfi enkarhini lowu a va tikuma vari na vathori va vona emitirhweni ivi loko vari emakaya ya vona va tirhisa mavito ya xintu. Ethelweni rin'wana loko nkarhi wu ya emahlweni vatwisiwa ku vava lava va cincile mavito lama a va thiywile wona ya xintu va ya fananisa na ya Xinghezi ngopfungopfu lama a ya ri ya vukhonger, xikombiso Moses va ku i muxe, David va ku i Davhida kumbe Devete. Leswi swi komba leswaku hambi leswi vantima a va sihalala nhlohletelo lowu a wu ta hi matlhelo hinkwawo lero kun'wana a va tikuma va wele hinhloko.

Walker u hi komba nakambe nhlohletelo lowu endleke leswaku vatshikeleriwa va ka ntimeni va tiviwa hi mavito ya vadyahlampfi. Valungu va vile na maqhinga lama a ma fanerile ku va ya herisa no tsan'wa ndhavuko wa va ka ntimeni leswaku rixaka ra ka ntimeni ri ta angarhela ndhavuko wa valungu. Leswi swi endlile leswaku van'wana va vona va tirhisa na mhaka ya vukhonger hi ndlela leyi nga riki kahle ku tshikelela rixaka ra ka ntimeni. Mhaka leyi a yi tikomba ngopfu hi ku va vana kumbe vapfumeri na lava va nga na vuxaka bya ngati na vona va thyiwa mavito ya vadyahlampfi lama ma fambelanaka na Xikreste. Yotala ya mavito lama a ma kumeka eBibeleni. Hi ku komisa Walker u tshikilela mhaka yo va Xinghezi xi vile na nhlohletelo eka ku thya mavito eka

vaka ntimeni. Ndzavisiso lowu a ku na laha wu khumbaka kumbe ku vulavula hi swimawusa kumbe mathyelo ya mavito ya swimawusa.

2.2.9 Koma (2012)

Eka Ndzavisiso wa yena Koma u komba ndlela leyi eku velekiweni tincece ti thiywana mavito ha kona. U ri i swa nkoka ku komba nakambe nhlohletelo lowu wu veke kona ku suka eka timheho ta mune ta misava ehenhleri ka ku thiywa ka tincece mavito leswaku timhaka ta swaxikolo na swavukhongereri ti kumeka ta ha ri tona leti ti nga va na nsusumeto lowukulu swinene eku thiyweni ka mavito lama ma nga riki ya ndhavuko. Rixaka ra ka ntimeni na rona ri tekiwile hi moya kutani ri sungula ku nyika vana mavito ya vadyivahlampfi eku beburiweni ka vona.

Koma u hlamusela mhaka yova eka vukhongereri na le ku sunguleni ka swaxikolo vakhongereri va vana va xikolo xa Sonto na vangheni va xikolo a va thiywa mavito ya vadyahlampfi. Vatswari votala na vadyondzi va ka ntimeni va ti kumile va ri ehansi ka ntsikilelo wo va va thya vadyondzi mavito ya Xinghezi tanihileswi a va fanele va vuyela emakaya ku ya nyikiwa mavito ya Xilungu leswaku va ta kota ku nghena xikolo. Loko va nga vuyeli emakaya ya vona a va sindzisiwa ku teka mavito ya Xilungu lama a va fanerile ku tithya kumbe ku nyikiwa wona hi vadyondzisi va vona.

Eka swikolo swa Sonta swa vukhongereri hi kona laha vadyondzi vo tala a va thiywa mavito ya xilungu ku endlela leswaku va ta khuvuriwa no dya xilalelo etikerekeni ta vona. Aku tlhela ku endleriwa leswaku va vonaka va hlawulekile no tlhela va tekiwa vari vapfumeri va xiviri tanihileswi a va nga ta khuvuriwa hambu vo swi tsakela njhani. Mavito lama a va thiywa ngopfu wona a ku ri lama ma Xikriste ngopfu leswaku va kota ku amukeleka endlwini ya Hosi. Lama a ya ri mavito lama a ya va nyanyula ku ya hi swiendlo swa swimunhuhata leswi a swi ri kona ebibeleni

Ku endlela leswaku vanhu va nga voneriwi ebodlheleni no va va voniwa va nga tekeli ririmi ra vona ehansi vabeburi va ka ntimeni va tile na tinxangu tin'wana leti yin'wana ya tona a ku ri ku hundzuluxela mavito ya vadyahlampfi lama a ma kumeka eka buku leya ntima ya nomo wo tshuka va ya thya hi ririmi ra lava vo huma evupeladyambu. Va Peter vona va vile va Pita, vaJudas va va va Jutasi, VaThomas va va va Tomasi hambileswi a va nga tivi leswi mavito lama a ma vula swona.

Koma u kombisile ndlela leyi tirhisiwaka loko ku hlawuriwa mavito lama thiywaka vana. Ndzavisiso lowu wu hambanile ni lowu wa mathyelo ya mavito ya swimawusa hikokwalaho ko va wu nga khumbi mathyelo ya mavito ya swimawusa. Hambiswiritano, mulavisisi u vonile swi fanerile ku katsa ndzavisiso wa Koma eka nkambisiso wa matsalwa lama endliweke hikwalaho ko va wu kombisa mathyelo ya mavito na tindlela to hambanahambana leti tirhisiwaka eku thiyeni ka mavito ya vana eka rixaka ra ka ntimeni. Eku kombiseni ka yena Koma u boxile mhaka yo va mavito man'wana ma nga thiyi hi ku va munhu a swi tsakela kambe ma thiyiwa hikwalaho ka misusumeto yo karhi leyi loko yi xiximiwa yi endlaka leswaku vutomi byi hanyeka. Misusumeto yo tano yi vi le kona na le ka mathyelo ya mavito ya swimawusa lama hlawuleriweke ndzavisiso lowu.

2.2.10 Guma (2001)

Ku ya hi Guma ku thya xo karhi vito a ko va mhaka yo va munhu a tsakisa hi ku thya vito njhe kumbe hi xikongomelo xo swilo swi kumeka swi ri na mavito lama swi vitaniwaka ha wona. Guma u komba mhaka ya leswaku hi xitalo ku ni mhaka kumbe timhaka leti lavaka ku paluxiwa ehenhleni ka mavito lawa. Ku nga ha va ku tsundzuka timhaka leti nga tshama tiendleka khaleni ka khaleni, matshamelo ya timhaka emindyangwini, migingiriko ya vanhu na matitwelo ya vona mayelana na timhaka to karhi.

Guma u vula leswaku Vasuthu tanihi tin'wana tinxaka va ni ntshembo wa leswaku vito ra landzelela. Hi yo mhaka swiri ni nkoka eka rixaka leri ku thya vana mavito lama nga ni nhlohletelo lowunene eka ku hanya ka vanhu. Rixaka ra Vamaboxandleve na rona ri ni ntshembo tanihi rixaka ra Masuthu leswaku vito ri nga ha va ni nhlohletelo lowunene kumbe wo biha lero swi fanerile ku papalata ku thya vana mavito lama ma nga vaka ni nhlohletelo lowu nga lulamangiki. Mavito ya va Khombomuni ya nga endla leswaku n'wana a tshamela ro hlangana na swo biha nkarhi na nkarhi

Timhaka leti nga tshama ti humelela khale hi tona leti ti talaka ku hlohletela vanhu ku thya mavito ku tsundzuka leswi swi nga tshama swi humelela. Leti i timhaka leti ti kombisaka leswi vanhu va titwisaka xiswona mayelana na leswi swi nga tshama swi humelela kumbe leswi va nga tshama va hlangana na swona hambu swiri swirhalanganyi. Hi ku navela leswaku n'wana a nga tshuka a tekerile mahanyelo yo karhi ya munhu wo tiveka loyi a nga humelela swinene u kuma vana va thiywile mavito lawa. Nkarhi wun'wana ku va ku ri mavito ya tinhenha leti ti siyeke minkondzo ya tona eka matimu ya rixaka

Vaakandhawu va humesela erivaleni hi tlhelo ra leswi va titwisaka xiswona hi ku va va thya vana mavito. Vito ra Maxangu ri nga ha nyikiwa n'wana endzhaku ka loko ku vile na ku xaniseka ko karhi loku nga tshama ku va kona eka xin'wana xa swirho swa ndyangu leswaku loko xi vona n'wana loyi xi ta tsundzuka ku xaniseka loku ku nga tshama ku va kona.

U yisa emahlweni a hlamusela timhangu to fana na mafu lama nga twisisekiki erixakeni lero ka swi khumba timbilu ta swirho swa ndyangu ku fikela laha loko ko tshuka ku velekiwa n'wana erixakeni rero a thyiwa vito ku sapatela kumbe ku rhukana mafu lama tshamelaka ro humelela laha kaya. Nkarhi wun'wana ku gegiwa munhu wo karhi kwala kaya loyi ku ehleketeleriwaka leswaku a nga va yena a vangaka mafu lawa hikuva eka tinxaka tin'wana munhu a nga fi ntsena kambe wo loyiwa leswaku afa.

Guma u hlamusela leswaku timhaka ta swaripfumelo hi tlhelo ra swavukhongereri na tona ti na nsusumeto lowukulu loko swi ta eka mhaka ya ku thya mavito, Vapfumeri lava babatisiwaka a va thya mavito ya vupfumeri bya vona bya ka Krete. Vana va xikolo xa nsonto na vona a va kumeka va thya kumbe ku thyiwa mavito yo fambelana na vupfumeri bya vona. Hi xitalo mavito lawa a ya kumeka eka Bibebe naswona vafundhisi a va kumeka va ri na nhlohletelo ehenhleri ka mavito lama a ma thyiwa. Loko vanhu va kala va xambila ku ya tirha exilungwini a va vuya va thya vana mavito ya lava nhlonge yo basa lava ava hlangana na vona kwale mitirhweni ya vona

U gimeta hi ku paluxa mhaka yo va Vafundhisi va nkarhi wolowo a va tsan'wa timhaka ta mavito ya ndhavuko lama a va ma yelanisa na timhaka ta vuhedeni kutani va thya vanhu mavito ya vadyahlampfi ngopfungopfu lama a ma huma eka Bibebe leswaku va ta kota ku hambanisa vanhu lava nga pfumela na lava va nga pfumelangiki kambe va tshembela eka swa timhaka ta vun'anga bya xintima leswi vona a va swi vula ku va na madimoni kumbe mimoya yo biha yo phahla swikwembu swa hava. Mavito ya xinghezi a ya vula swilo swinharhu ku nga ku va mupfumeri, ku dyondzeka na ku hanya Xilungu..

Hambileswi ndzavisiso lowu wu nga khumbiki mathyelo ya mavito ya swimawusa, i wa nkoka hikwalaho ko va wu languta vutlhari bya Vantima bya ku sungula va langutisisa swiyimo va nge se thya vito. Leswi kombisiweke eka ndzavisiso wa Guma swi pfuna mulavisisi wa ndzavisiso wa mathyelo ya mavito ya swimawusa ku tlhontlha miehleketo ya vahloko hlisiwa xikan'we na ku yi hluta hi xikongomelo xo huma na mitiyiso leyi kuceteleke ku thyiwa ka mavito ya swimawusa, leswi nga ni mpfuno eku tsariweni ka ndzavisiso lowu.

2.2.11 Junod (1912)

Eka ndzavisiso wa yena wa ku thyiwa ka Vamaboxandleve mavito Junod u hlamusela leswaku ku va kona ka n'wana emutini swi vula leswaku u fanerile ku va a thyiwa vito

ra yena laha ndyangwini ku ya hi leswi va swi kunguhatiseke xiswona hi ku landza maendlelo ya muti wolowo.

Vakulukumba va ndyangu hi vona lava va rhwalaka vutihlamuleri byo va va nga thya mavito ya vana tanihileswi ku nga vona va tivaka matimu ya muti wolowo na leswi swi faneleke ku va swi endliwa hi nkarhi wo karhi na loko ku velekiwile n'wana endyangwini. Vakhale a va rhanga hi ku swi hlahluvela leswaku n'wana u fanele ku thyiwa vito rihi kumbe n'wana a rhanga hi ku rilela vito ro karhi ivi loko va famba va hlahluva va kuma leswaku u fanele ku thyiwa vito ra kokwana wa yena wa xisati loko kuri n'wana wa xisati kumbe kokwana wa xinuna loko ku ri n'wana wa xinuna. Ntolovelo lowu a wu humelela ngopfu evukosini laha vana va kona a va thyiwa mavito ya vatswari kumbe vakokwana va kona va tihosi leti hundzeke emisaveni. A ku vuriwa leswaku leri i vito ra valehansi. A wu kuma nkarhi wun'wana va swi swekela na byalwa ku phahliwa, ku cheriwa fole, ku dlayiwa xifuwo ku dyiwa nyama ku tsakiwa ku tsakeriwa n'wana loyi a nga pfuxiwa kumbe loyi a nga rilela vito.

Nkarhi wun'wana vamaseve va laha mutini va nyikiwa mfanelo wo va va nga thya vana va laha mutini mavito hi xikongomelo xo pfhumbisa vuseve bya vona no kuma tinyiko na minkateko ku huma eka vamaseve va laha mutini. U kuma ku va na ntlango lowukulu swinene laha vamaseve va taka ku ta cinela n'wana kumbe ku n'wi humesa endlwini laha va taka na tinyiko to tala swinene. Va fika va humesa tinyiko leti ku dyiwa ku ciniwa ku tlhela ku tsakiwa swinene. U kuma nkarhi na nkarhi vamaseve va ta ku ta pfuxela no tisa tin'wana tinyiko eku kuleni ka n'wana loyi. Swi endla leswaku va va xilo xin'we na ku tlhela va hanya swin'we ni n'wana loyi. Leswi swi dyondzisa n'wana ku kula hi rirhandzu.

Hi mikarhi leyi n'wana a nga velekiwaka ha yona swa endleka ku va na swo karhi leswi humelelaka kwala ndyangwini kumbe etikweni. Leswi swi endla leswaku n'wana loyi a tswariwaka hinkarhi wowolowo a nyikiwa vito mayelana na leswi swi nga humelela hi nkarhi wolowo tanihi xitsundzuxo xo tsundzuka mhaka leyi yi nga tshama yi humelela enkarhini wa ku velekiwa ka n'wana loyi. Xikombiso, u kuma n'wana

avelekiwa hi nkarhi lowu ku baka madlala etikweni rero kutani n'wana yaloye a thyiwa vito ra Madlala.

Ndzavisiso wa Junod wu hambanile na ndzavisiso wa mathyelo ya mavito ya swimawusa hikokwalaho ko va ndzavisiso wa Junod wu nga khumbi timhaka ta mathyelo ya mavito ya swimawusa. Ndzavisiso wa Junod wona wu kongomisa eka mathyelo ya mavito ya Vatsonga. Vutivi bya mathyelo ya mavito exikarhi ka Vatsonga i bya nkoka swinene eku thyiweni ka mavito ya swimawusa, tanihileswi mavito ya swimawusa lama kaneriweke eka ndzavisiso lowu ma thyiwa emigangeni ya Vatsonga.

2.2.12 Mapindani (2018)

Mapindani u kongomisile ndzavisiso wa yena eka swa timhaka leti fambelanaka na xintu xa ku thyiwa ka mavito ya musevetho na mavito ya ka madlala. Loko van'hwana va nga se khomba ava rhanga va ya emusevethweni laha a va fanele ku tithya kumbe va thyiwa mavito ya musevetho yo fana na va Mamayila, Ndaheni, Mphemphu, Khubani na Man'wani. Majaha a va thyiwa mavito ya ka madlala yo fana na va Mafemani, Magezi, Famandha, Nhlengani, Risimati, Gezani na man'wana.

Munhu a fanela ku cinca vito ra yena leri a nga thyiwa loko a ha ku velekiwa. Vito leri a ri vuriwa vito ra vuhlangi. Vito leri ra vuhlangi a ri fanele ku siviwa hi vito ra le ngomeni kumbe ra le musevethweni ku komba leswaku a nga hari n'wana kambe se u kurile hikuva u sevethile loko a ri wa xisati kumbe u yile engomeni loko a ri wa xinuna. Loko wo tshuka u vitanile munhu hi vito ra yena ra vuhlangi a wu ta xupuriwa ku vuriwa leswaku wa n'wi simula.

Loko majaha ya vuyile engomeni yari swigwamatshuku a ya fanele ku luriwa hi mali na tin'wana tinyiko to fana na swiambalo leswaku ya ta ku byela mavito ya vona ya le

ngomeni. Vamhani wa kona a va fanele ku khwapiwa minhlama ku sungula leswaku va ta byeriwa mavito lawa, Majaha a ma sungula hi ku ya losa eHosini laha a va rhangwa va haxiwa mavele loko va nga se hangalaka va ya emakaya. Hi sikukulu leri va vuyaka a ku khankhiwa ku biwa mikulungwani na swivuvutani ku djiwa makhondzo ku tsakiwa.

Van'hwana na majaha a vo tsakisiwa ntsena hi ku tithya mavito handle ko rhangwa va endla vulavisisi mayelana na leswi mavito lama ya vulaka swona ntsena va va ri na mavito ya musevetho na ya le ngomeni lama ya tsakisaka no rheletaka timbilu ta vona ku nga ri hi leswi ya vulaka swona

Ndzavisiso wa Mapindani wu kongomisa eka ku thya ka mavito ya musevetho na mavito ya ka madlala. Ndzavisiso lowu na wona a ku na laha wu khumbaka mathyelo ya mavito ya swimawusa hambileswi wu endliweke exikarhi ka Vatsonga. Hambiswiritano wu hoxa xandla eka ndzavisiso lowu nga ku endliweni hikwalaho ko va wu kombisa mathyelo ya mavito exikarhi ka Vatsonga leswi nga na letela ndzavisiso lowu nga le ku endliweni.

2.2.13 Babane na Chauke (2017)

Eka ndzavisiso wa vona wo lavisisa no hlamusela mavito ya timbyana eka rixaka ra Vatsonga, va hlamusela leswaku miganga yin'wana, ngopfungopfu miganga ya Afrika, leyi nga na mikhuva na ripfumelo ro karhi yi nga tirhisa mavito ya timbyana hi xikongomelo xo phofula kumbe ku humesela ehandle leswi swi tikelaka rixaka emimoyeni na le vuton'wini'. Va tlhela va kombisa leswaku mavito ma nga thyiwa na swifuwo swa le kaya, swo fana na swimanga, tihomu, timbuti na swin'wana swo tala, leswi tshamaka eka ndhawu yin'we na vanhu, hi xikongomelo xo humesela ehandle tinhlamuselo to karhi eka lava ku tshamiwaka na vona.

Va tlhela va hlamusela leswaku mukhuva wa ndhavuko wo thya timbyana mavito masiku lawa wa tsan'wiwa no tekeriwa ehansi hikokwalaho ka Vukreste eka miganga yo tala ya hina; kambe ndzavisiso wa vona wu hlamusela leswaku hi ku ya hi mikhuva ya Vatsonga, mavito ya timbyana ma na tinhlamuselo leti fihliweke hi ku va va vula leswaku mavito man'wana lama nyikiwaka timbyana ya fana na ya vanhu.

Va ya emahlweni va hlamusela leswaku mavito ya timbyana hi ntlovelo ma nyikiwa ku koka rinoko kumbe ku lulamisa swiphiso swo karhi endyangwini kumbe emugangeni hi ku angarhela. Va hlamusela leswaku ku na xilaveko xo ya emahlweni hi hlayisa ndhavuko wa hina wo thya timbyana mavito hikuva tinhlamuselo ti pfuneta ku tshinya mahanyelo yo biha exikarhi ka swirho swa ndyangu na vaaki.

Ndzavisiso wa vona wu ringeta ku paluxa ntiyiso lowu kucetelaka ku thyiwa ka timbyana mavito na nkoka wa wona hi ku tirhisa Vatsonga tanihi xikombiso xa dyondzo leyi, tanihileswi vanhu va Afrika hi ku angarhela, ku katsa na Vatsonga, va nga na miehleketo leyi nga erivaleni mayelana na mukhuva wo thya timbyana mavito.

Burchfield (1982:72) u seketela mhaka leyi hi ku vula leswaku "*it is the scientific study of names, that is, of the human habit of naming things*". Hileswaku i dyondzo ya sayense ya mavito, ya mukhuva wa vanhu wo thya swilo mavito". Babane na Chauke (2017) va hlamusela leswaku timbyana i swin'wana swa swifuwo swa le kaya leswi tshamaka ndhawa yin'we na vanhu no va na xiave eka vutomi bya vanhu vo tala lero ku na ku vuyeriwa exikarhi ka timbyana na vanhu.

Tihandlakambirhi, timbyana ti pfuniwa ngopfu hi vanhu eka swilo swa nkoka swo fana na swakudya, mati na vutshamo. Etlhelweni hi nga vula vanhu leswaku navona vanhu a va pfuniwa hito timbyana eka ku hlota na ku rindza tindhawa leti va tshamaka eka tona leswi endlaka leswaku ku va na xivulavulelo xo angarhela exikarhi ka Vatsonga lexi nge Khomani timbyana, leswi vulaka leswaku: "khomani timbyana ta n'wina." Xivulavulelo lexi xi tirhisiwa tanihi ndlela yo amukela vayeni loko va nga se nghena

endlwini ya munhu un'wana, ngopfu ngopfu loko va ta ku ta burisana hi mhaka yo lovola (Babane na Chauke: 2017).

Babane na Chauke va kombisa leswaku ku na tinxaka to hambanahambana ta timbyana to fana na timbyana ta maphorisa, timbyana leti nun'hwetelaka swidzidziharisi na timbyana leti tirhisiwaka ku letela vanhu. Ndzavisiso wa vona wu kombisa leswaku ku ni ku hambana kutsongo eka ku thya mavito ya tinxaka leti ta timbyana loko ku pimanyisiwa na ku thya mavito ya timbyana ta le kaya.

Zerbian (2007:67), u kombisa leswaku Xitsonga hi rin'wana ra tindzimi ta Bantu, leti hlengeleteweke tanihi S50 eka ku hlawuriwa ku ya hi Guthrie (1967, 71). Ntlawa lowu wu vumba kwalomu ka 4.4 wa tiphesente ta vaaki va Afrika-Dzonga (Deprez na Du Plessis 2000, 101) no tlhela va hlamusela leswaku hakanyingi Vatsonga, ku fana na vanhu van'wana va Afrika, va thya timbyana ta vona mavito ku ya hi swiyimo swo karhi no vula leswaku hambani leswi swi nga vaka swi tika ku thya mbyana vito, vito ra mbyana ri vulavula ngopfu hi loyi a yi nyikeke vito ni vanhu lava a tshamaka na vona

Babane na Chauke (2017) va hlamusela leswaku eka mindhavuko yin'wana, ku fana na le *Sweden*, timbyana ti nyikiwa mavito yo fana na ya vanhu hikuva ti fana na vanhu ku tlula swiharhi swin'wana lero swi tano na hi ndhavuko wa Afrika, laha timbyana ti nga nyikiwa mavito yo fana na Bobby, Bella, Bovha, Biyork na man'wana yo tala hi ku tshemba leswaku munhu loyi a nga na vumunhu byo tano a nga ha tikhoma ku fana na mbyana.

Hikokwalaho xikongomelokulu xa ndzavisiso wa Babane na Chauke (2017) i ku lavisisa no hlamusela mavito ya timbyana exikarhi ka Vatsonga hi ku tirhisa mavito ya timbyana laha vanhu va vulavulaka ngopfu hi vuxaka bya vanhu loko va ku:” *It is through dog names that people mostly comment on human social relations*”.

Ndzavisiso wa Babane na Chauke wu simeka mhaka ya leswaku ku na vuxaka byo tiya exikarhi ka timbyana na vanhu hikuva, ku sukela eku sunguleni ka vanhu, timbyana ti vile kona naswona mavito ya tona ya tirhisiwa ku hundzisela hungu ro karhi eka munyiki wa mavito na vanhu van'wana.

Babane na Chauke (2017) va andlala xikombiso xa swivutiso leswi vutisiweke hi nkarhi wa ndzavisiso ku nga ku: (1) Xana mavito ya timbyana ya Xitsonga ya na tinhlamuselo hakunene? (2) Xana mavito ya timbyana ya tirha ku fikela kwihi eku heriseni ka timholovo ta ndyangu na vaaki? na (3) Hi swihi swivangelo swo nyika mavito ya timbyana lama nga na tinhlamuselo to hlawuleka?

Va kombisa leswaku vahloko hlisiwa eka ndzavisiso lowu a va ri na vutivi bya maendlelo yo thya mavito ya timbyana exikarhi ka Vatsonga. Va hlawurile khume ntlhanu wa vanhu va xinuna hikuva hi xitalo, eka nkarhi lowu hundzeke, vaxinuna hi vona lava a va tshama na timbyana enhoveni va karhi va hlota swiharhi swa nhova. Eka swiyimo swin'wana, vahloko hlisiwa vaxisati na vona va katsekile hikuva ku kumekile leswaku na vona va hoxa xandla eka ku thya timbyana mavito. Hikokwalaho, vavasati va ntlhanu va malembe ya le xikarhi ka 30 na 65 va tirhisiwile tanihi vahloko hlisiwa eka ndzavisiso lowu. Swipimelo leswi tirhisiweke ku hlawula vahloko hlisiwa swi katsa leswi landzelaka: (a) vanhu va xinuna na va xisati; (b) ku va na mbyana kumbe timbyana endlwini ya yena; na (c) ku tiyimisela ku teka xiave eka dyondzo (Babane na Chauke: 2017)

Makondo (2014: 201) u seketela mhaka leyi hi ku kombisa leswaku mavito ya timbyana ya tirhisiwa ku tshamisisa swiyimo, hi ndlela yo ka yi nga kongomanga kumbe leyi kongomeke, timhaka ta vukati lebyi nga tshamisekangiki na mitlhontlho ya vaakandhawu. Vutivi byi tlhela byi kumeka eka atikili ya Tatira (2004), leyi eka yona a kombisaka hilaha mavito ya timbyana ya tirhisiwaka hakona ngopfu hi vanhu va Xixona ku vulavurisana na maxaka, vaakelani na swirho swa le kaya.

Babane na Chauke (2017) va kombisa leswaku dyondzo leyi yi paluxa leswaku mavito ya timbyana exikarhi ka Vatsonga ya rhwala marungula yo hambanahambana lawa ya hundziseriwaka eka ndyangu na swirho swa vaaki.

Nkambisiso lowu wa Babane na Chauke (2017) wu kumile leswaku mpimo wo thya timbyana mavito hi ku landza ndhavuko wa Vatsonga wa hunguteka, ngopfungopfu etindhawini ta le madorobeni. Hambiswiritano, etindhawini ta le makaya, ndhavuko lowu wa ha tirhisiwa. Swiyimo leswi kombisiwaka hi mavito ya timbyana exikarhi ka Vatsonga swi anamile no songasongana, kambe swi fambelana ngopfungopfu na ku sola kumbe ku vulavula hi maendlelo yo biha hi maxaka na vaakelani. (Babane na Chauke: 2017)

Mavito ya timbyana

Babane na Chauke (2017) va nyikile swikombiso swa mavito lama landzelaka ya timbyana ku seketela hungu leri nga laha henhla

Vadyamina

Ndzavisiso wa Babane na Chauke (2017) wu kombisa leswaku hi ndhavuko wa maAfrika, wanuna tanihi nhloko ya ndyangu u boheka ku wundla ndyangu wa yena. Ndzavisiso lowu wu engeta wu kombisa leswaku khale, vavasati a va nga voniwi tanihi vanhu lava nga na nkoka, naswona a va nga nyikiwi matimba lama nga helela. Valavisisi lava va kombisa leswaku eka nhluvuko wa manguvalawa, ku hava rixaka leri nga yaka emahlweni handle ka mpfuneto na ku nghenelela ka vavasati eku vumbeni ka rixaka.

Vito ra Vadyamina, leri hi marito man'wana ri nga vulaka 'va tshembe mina' ri nga nyikiwa mbyana hi wansati loyi a nga eka xiyimo xo biha, laha a nga muhlayisi hikuva nuna wa yena a nga tirhi. Hi ku tirhisa vito leri, xikongomelo xa nsati i ku tshama a ri karhi a tsundzuxa nuna wa yena na ndyangu hinkwawo leswaku hi yena ntsena

muphakeri endyangwini lero u fanele ku xiximiwa hi ndlela yo hlawuleka. (Babane na Chauke: 2017)

Babane na Chauke (2017) va kombisa leswaku mhaka leyi yi seketeriwile hi muhlokohlisiwa loyi a nga angula a ku: *"I am tired of supporting people who are too lazy and not willing to go and search for jobs for their own survival. The name of this dog is to remind my husband and other family members that they depend on me for their survival"*. Leswi a ku ri ku ringeta ku hlamusela leswaku ndzi karhele ku seketela vanhu lava lolohaka ngopfu naswona va nga tiyimiseriki ku ya lava mitirho leswaku va hanya. Vito ra mbyana leyi i ku tsundzuxa nuna wa mina na swirho swin'wana swa ndyangu leswaku va tiseketele hi mina leswaku va hanya". (Babane na Chauke: 2017)

Muthyi wa vito u tshemba leswaku i ku tsakela ka yena, ku nga ri mfanelo ya yena, ku hlayisa ndyangu lero hikokwalaho ka matimba ya timali lawa vavasati va nga na wona endyangwini, vito ra mbyana leyi a ri ta tirhisiwa vutomi bya yona hinkwabyo loko xiyimo xi nga cinci.

Mhaka ya leswaku vavasati na vona va na nkateko wo thya mavito yi xiyiwile hi Alia (1989:22), loyi a vulaka leswaku ndzavisiso wo thya mavito ya mindhavuko yo tala *"has revealed that women are often in control [of name-giving] even where they have few other powers,"* ku ri ku ringeta ku hlamusela mhaka ya leswaku vavasati va tala ku lawula [ku thya mavito] hambu ku ri laha va nga na matimba matsongo. Leswi swi tiyisisa na ku kombisa kahle leswaku eka swiyimo swo karhi, vavasati va teke xiave xo va vathyi va mavito.

Hangalakani

Babane na Chauke (2017) va komba mhaka ya ku eka Xintu xa Vatsonga, vamakwavo vanga tshama ekaya rin'we swin'we na vasati va vona nkarhi wo leha laha hakanyingi, makwerhu lonkulu a nga ni vutihlamuleri byo hlayisa ndyangu hinkwawo. Eka xiyimo xo fana na lexi, vito ro fana na Hangalakani ra nyikiwa mbyana ku tivisa vamakwavo

ku “a hi hanyeni hi hambanile.” Leswi swi humelela endzhaku ka ku va loyi a rhwexiweke vutihlamuleri bya ndyangu a tikeriwaka ngopfu, naswona a tsandzeka ku wundla vamakwavo na mindyangu ya vona. Leyi yi va ndlela yo tivisa vamakwavo leswaku un’wana na un’wana u fanele ku huma a ya simeka ndyangu wa yena.

Leswi swi seketeriwa hi muhloko hliwa, loyi a nga te: *“I am the one who named this dog Hangalakani. You see I am the wife of the breadwinner in this family and we are tired of supporting his siblings. Let them go and start their families away from this homestead”* ku ri ku vula leswaku hi yena loyi a thyeke mbyana leyi vito ra Hangalakani tanihileswi a ri nsati wa mativula endyangwini lowu, naswona u karhele ku seketela vamakwavo va nuna lero a va fanele va tshikiwa va ya sungula mindyangu ya vona ekule na ndyangu lowu wa la kaya. Leswi swi endla munhu a tshemba leswaku loko vito leri ri nyikiwile, i mhaka ya xihatla leswaku vamakwavo va suka eka ndyangu lowukulu wa le kaya leswaku ku ta vuyeriwa un’wana na un’wana. (Babane na Chauke: 2017)

Babane na Chauke (2017) va hlamusela leswaku hi ntlovelo muthyi wa vito a nga ha va makwavo wa xinuna lonkulu kumbe nsati wa yena ku rhumela rungula leri nga erivaleni ra leswaku vamakwavo va fanele va huma va ya simeka mindyangu ya vona leyi tiyimeleke tanihi mhaka ya xihatla. Leswi swi endleriwa ku herisa timholovo exikarhi ka swirho swa ndyangu lero ku navela ka muthyi wa mavito hileswaku loko vamakwavo na vasati va vona va nga ha ri kona, ku ta va na ku rhula na ku twanana endyangwini. Va nga ha vuya ekaya tanihi vaendzi kumbe loko ku ri ni mhaka ya nkoka leyi lavaka ku vulavuriwa.

Babane na Chauke (2017) Va tlhela va hlamusela leswaku swi fanele ku tekeriwa enhlokweni leswaku loko munyiki wa vito a ri wansati, ku tshukiselana mahlo ku ta va ehenhla swinene, tanihileswi, vamakwavo va nga ta ka va nga n’wi teki tanihi “xaka ra ngati” ku fana na nuna wa yena.

Vatatibuma

Ndzavisiso wa Babane na Chauke (2017) wu hlamusela leswaku vito ra Vatatibuma, leri vulaka leswaku “va ta tinyungubyisa hi swona”, ri nyikiwa mbyana hi munhu loyi a nga na mbilu ya musa eka vanhu lava nga va ka maxaka ya yena, kumbe ku nga ri maxaka ya yena, hi ku va nyika swo tlula ku ringanela eka ku hanya ka vona; hi yo mhaka vito ri thiwile mbyana leswaku yi ta va tsundzuxa musa wa yena wa xinkarhana. Hilero vito leri ri thiwile tanihi xikombiso xa leswaku endzhaku ko khomiwa kahle, siku rin'wana va ta tsundzuka malwandla ya yena.

Babane na Chauke (2017) va ya emahlweni va hlamusela leswaku nseketelo lowu vanhu lava va wu kumaka eka “Musamariya wa musa” loyi, i nchumu lowu nga va faneliki na leswaku a nga bumabumeriwanga hikwalaho ka ntirho wakwe lowunene. Va tlhela va hlamusela leswaku ku ya hi vuxokoxoko lebyi hlengeletaweke hi nkarhi wa ku langutisisa, swi le rivaleni leswaku munyiki wa vito a nga boheki ku nyikela nchumu. Ndzavisiso wa Babane na Chauke (2017) wu kombisa na leswaku ku tlula kwalaho, vito leri ri kombisa ku titwa ka muphameri ka ku eneriseka leswaku siku rin'wana, muthyi wa vito u ta tinyungubyisa ku va a pfunile van'wana evuton'wini. Hikokwalaho xirho xin'wana ni xin'wana xa ndyangu, ngopfungopfu lexi lwisanaka ni miehleketo yo pfuna vanhu lava, xi nga teka vutihlamuleri byo thya mbyana vito.

Leswi swi seketeriwile eka ndzavisiso lowu wa Babane na Chauke (2017) hi muhlokohlisiwa, loyi a nga te: *“I am helping many vulnerable people in this house. I don't mind feeding and clothing them. The name Vatatibuma was given to this dog by my brother who is totally against the idea of assisting these people”* ku ri ku vula leswaku u pfuna vanhu vo tala lava nga sirhelelehangiki endyangwini lowu, na leswaku a nga na mhaka na ku va hlayisa ni ku va ambexa no tlhela a vula leswaku vito ra Vatatibuma ri nyikiwile mbyana leyi hi makwerhu wa yena loyi a lwisanaka na miehleketo yo pfuna vanhu lava”.

Ndzavisiso wa Babane na Chauke (2017) wu kombisa mhaka ya leswaku swi le rivaleni leswaku makwerhu hi yena loyi a sindziseke leswaku mbyana leyi yi thyiwa vito, kasi muhlayisi a a nga ri na xiphiko hi vukorhokeri lebyi a a byi endla eka vanhu lava pfumalaka.

Vadyakwala

Babane na Chauke (2017) va kombisa leswaku eku thveni ka mavito ya timbyana, Vatsonga va paluxa vuxokoxoko lebyikulu mayelana na mahanyelo ya Vatsonga hi ku nyika xikombiso, xa vito ro fana na Vadyakwala, leri hi ku kongoma ri hlamuseriwaka tanihi “va dya laha”. Valavisisi va kombisa leswaku vito leri ri nyikiwa mbyana eka xiyimo lexi vanhu lava nga na swa vona kumbe lava humelelaka va sandzaka vanhu van'wana lava talaka ku ya ekaya ra vona ku ya kuma swakudya.

Ndzavisiso lowu wa Babane na Chauke (2017) wu kombisa leswaku nhlamuselo ya xiviri ya vito leri hileswaku swirho swin'wana swa vaaki swi tiseketerile hi ndyangu lowu eka swakudya na swilaveko swin'wana swa siku na siku. Vito leri ri nga ha tekiwa tanihi ndlela yo hlongola vanhu lava. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Muhlokhlisiwa loyi anga vula leswaku, mbyana yi nga thyiwa vito ra Vadyakwala tanihi ndlela yo tinyungubyisa ha yona hi n'wini wa yona leswaku maxaka, vaakelani, vanghana na switaswifamba va hanya hikokwalaho ka ndyangu wolowo, lowu nga na swo ringanela ku va va phamela.

Babane na Chauke (2017) va vula leswaku hi ntolovelo ndyangu wa swi tiva leswaku vanhu va kuma swakudya swa vona endlwini ya vona lero mikarhi yin'wana va nga ha ya fika laha va va rhambaka leswaku va ta dya na vona. Leswi swi nga humelela ngopfungopfu loko va lulamisile swakudya swa ndhavuko laha, mikarhi yin'wana va va nyikaka masalela.

Rungula leri fanaka ri nyikiwile eka ndzavisiso lowu wa Babane na Chauke (2017) hi Muhlokohlisiwa, loyi a kombiseke leswaku *“when these people are broke, they come to my house to ask for work in the hope that at the end, they will have a meal for the day”* ku ri ku vula leswaku loko vanhu lava va nga ha ri na mali, va ya endlwini ya yena ku ya kombela ntirho hi ntshembo wa leswaku eku heteleleni, va ta va na swakudya swa siku”.

Babane na Chauke (2017) va tlhela va kombisa leswaku hi ntlovelo, vanhu lava va tlangela Khisimusi ya vona, ku tsema lembe na Paseka endyangwini lowu na leswaku eka ndhavuko wa Vatsonga, ku na xivuriso lexi nge Swakudya i thyaka ra meno a swi tsoniwi munhu (Swakudya swi endla leswaku u va na meno yo thyaka, lero u nge tsoni van'wana vanhu) lero hi ndlela yoleyo munhu a nga ha vula leswaku mikarhi yin'wana munyiki wa vito u swi endla hikwalaho ka vumunhu. Ndzavisiso lowu wa Babane na Chauke (2017) wu kombisile leswaku ku thya timbyana mavito swi na switori swo tala swo swi hlamusela no tlhela va vula leswaku hi ku tirhisa mavito lawa vanhu va kota ku hundzisela marungula ya vuxiyaxiya kumbe ya tihanyi tanihileswi timbyana ti tshamaka laha vanhu va nga kona, no va ti vitaniwa nkarhi hinkwawo.

Vulavisisi lebyi byi kombisa leswaku mavito ya timbyana exikarhi ka Vatsonga ya kongomisiwa eka maxaka, vaakelani, vanghana, vanghana va vukati na vanhu lava ku tshembiwaka leswaku i valoyi. Entiyisweni, ku nyika mbyana vito i ndlela leyi humelalaka yo hundzisela rungula eka munhu loyi ri kongomisiweke eka yena ku nga ri mbyana. Babane na Chauke (2017) va gimeta ndzavisiso wa vona hi ku kombisa leswaku Vatsonga va kota ku sola, hi ku thya mavito ya timbyana, mahanyelo yo biha ya valala va vona lava swi tikaka ku langutana na vona na ku lwa na vona no vula leswaku ku na tinhlamuselo to hambana eka mavito ya timbyana, ku fana na ku hundzisela matitwelo, ku chava, mavondzo, ntsako, ku hlundzuka na rivengo.

Ndzavisiso wa Babane na Chauke (2017) wu kongomisa eka ku lavisisa no hlamusela mavito ya timbyana eka rixaka ra Vatsonga, kambe a ku na laha wu khumbaka kumbe ku vulavula hi swimawusa hambu ma ri ma mathyelo ya mavito ya swona. Ndzavisiso

wa Babane na Chauke wu ta pfala vangwa leri nga kona eka mathyelo ya mavito ya swimawusa exikarhi ka Vatsonga hi ku kongoma, na le xikarhi ka tinxaka tin'wana hi ku angarhela.

2.2.14 Chauke (2015)

Ndzavisiso wa Chauke wu kombisa hi laha Xintu kumbe timhaka leti ti nga tshama ti humelela khale eka rixaka ro karhi swi nga na nsusumeto ha kona loko swi ta eka ku thya mavito hi xikongomelo xo hlamusela swo karhi mayelana na mhaka leyi yi nga tshama yi humelela eka rixaka rero ra vanhu. Leswi swi khumba swilo swo tala swo hambanahambana leswi swi nga na xiave eka vutomi bya vanhu bya siku na siku. Xikombiso, mhaka ya xiyimo xa swa vukorhokeri, swatipolitiki, mitlango, timhaka ta swa nhluvuko hi tlhelo ra swa mabindzu etikweni ni swin'wana ni swin'wana.

Chauke u hlamusela hi laha vito ri nga ni nkoka ha kona no va ri tekiwa tanihi yin'wana ya tinyiko ta risima leyi munhu a nyikiwaka yona loko a tswariwa laha misaveni. U hlamusela hilaha swi langutekaka swi nga hetisekanga ha kona ku va munhu a kumeka a nga ri na vito leri a tivekaka ha rona erixakeni. U tlhela a kombisa ni hilaha lava ririmi va Vamaboxandleve va nga welaweliki njhe loko swi ta eka ku thya mavito kambe swi kumekaka swi endlwa hi vukheta kumbe vurhonwana lebyi kulukumba swinene hi vanhu lava nga ni ntokoto wo thya vana mavito ngopfungopfu vanhu lava kulu. U komba hi laha swihumelelwa, mahanyelo, swikhohwakhohwani na tindhawu leti vana lava va velekiwaka eka tona swi nga ni nsusumeto ha kona eka ku thyiwa ka mavito eka rixaka ra Vatsonga na hilaha swi fambelanaka swinene na Xixona,

Eka mhaka ya ku tshembela eka xintu na ndhavuko wa vona Chauke (2015) u paluxa leswaku Vatsonga-Machangani va tshemba leswaku vito ra hlahluveriwa na leswaku vanhu lava va nga fa khale va na matimba yo kota ku va va nga sirhelela lava va hanyaka. Hikokwalaho ka sweswo va thya vana mavito ya vanhu lava hundzeke emisaveni hi ku kholwa leswaku va ta swi kota ku sirhelela n'wana loyi a nga velekiwa

no tlhela a n'wi nyika minkateko. Vunyingi bya vona va ya na le masirheni ya vanhu lava ku ya phahla no chela byala vusila ku kombela ku sirheleriwa na minkateko.

U kombisa leswaku eka ririmi ra Xitsonga ku kumeka tinxakaxaka to hambana ta mavito hi ku siyasiyana ka swivangelo leswi kuceteleke ku thyiwa ka mavito lawa hi ku landza matshamelo kumbe xiyimo xa timhaka leti ti khumbaka ta vutomi bya vaakandawu va le mugamgeni wolowo kumbe migangaakelano hambani kuri etikweni kumbe matiko ya misava hi ku angarhela. U nyika xikombiso xo fana na mavito lama nga ni nsusumeto wa swatipolitiki endzeni kawona hi xikombiso xo fana na mavito ta va Xiteraka lama thiywaka hi ku kuceteriwa hi swa tipolitiki leti humelelaka eka nkarhi wowolowo.

U kombisa na hi laha mavito yan'wana ya thiywaka ku tsundzuka swo karhi hi ku nyika swikombiso swo mavito ya le ka madlala yo fana na va Xitlhavangoma tanihi n'wana loyi va nga sungula hi yena loko ku biwile ngoma tanihi mavito ya valehansi lawa ya fambaka emoyeni eka rixaka leri va Vatsonga hi laha swi kombisiweke hakona eka tindzimana to sungula ta ndzavisiso lowu laha henhla.

Ndzavisiso wa Chauke na ndzavisiso lowu nga le ku endlweni ya yelana hikokwalaho ko va yi languta mathyelo ya mavito exikarhi ka Vatsonga. Eka ndzavisiso wa yena, Chauke a nga khumbanga mathyelo ya mavito ya swimawusa. Ku va mlavisiso leyo tala yi nga khumbi timhaka ta swimawusa swi kombisa vangwa leri nga kona leri ndzavisiso lowu nga le ku endlweni wu ringetaka ku ri pfala.

2.2.15 Chauke (1992)

Ndzavisiso wa Chauke wu kombisa nkoka wa vito eka munhu hikuva loko ko velekiwa n'wana kambe n'wana loyi a pfumala vito swi va swi nga hetisekangi kahle ku kondza

a nyikiwa vito leri a nga ta tiviwa no vitaniwa ha rona ku kota ku n'wi hambanisa na van'wana vana tanihi munhu loyi se a nga hetiseka.

Chauke u kombisa hi laha rixaka leri ra Vamaboxandleve ri xiyaxiyaka ha kona tindlela to hambana hi ku siyasiyana ka tona loko swi ta eka ku thya mavito ya vana. U komba mhaka yo sirhelela ndhavuko na vupfumeri tanihi swin'wana swa leswi swi nga ni xiave lexikulu eka rixaka leri loko swi ta eka ku thya mavito. U kombisa vanhu lava tshembelaka ngopfu eka swa ripfumelo ra ndhavuko va ri vanhu lava voyamelaka ngoppfu eka ku thya vana mavito ya valehansi leswaku vana lava va ta sirheleriwa hi valehansi. Van'wana va tsan'wa endlelo leri hikokwalaho ko hlohleteriwa hi timhaka ta vukhongereri bya Xikreste lebyi vulaka leswaku i ku phahla swikwembu swa hava.

Mikarhi leyi n'wana a velekiwaka ha yona hi ku siyasiyana ka tindhawu, swikhohlwakholwani hi tlhelo ra swavutomi na ndhavuko, mahanyelo ku katsa na matimu ya le mindyangwini hi swin'wana swa leswi swi tekeriwaka enhlokweni loko va ndyangu va ehleketa hi mhaka ya mayelana na ku thyiwa ka vana lava va velekiwaka eka rixaka ra Vatsonga Machangana. Lawa i maendlelo lawa ya nga toloveleka swinene na le ka tinxaka to tala laha tikwenikulu ra Afrika.

Ndzavisiso wa Chauke wu komba hi laha mavito ya tihosi leti ti siyeke minkondzo ya tona emaribyeni ya rixaka ya nga yan'wana ya mavito lama ma thyiwaka vana lava va velekiwaka ku ya hi swivangelo swo hambana hambana. Van'wana va ni ku tshemba leswaku vana lava na vona va ta va ni ndhuma kumbe mitirho leyinene leyi yi endliweke hi tinhenha leti tanihileswi rixaka ra Matsonga Machangani va tshembaka swinene leswaku vito ra landzelela. Ku tshembiwa leswaku n'wana loyi a nyikiwaka vito ra munhu loyi a nga tshama a humelela swinene evuton'wini swi nga endla leswaku n'wana loyi na yena a humelela hi swa tlhelo ra vutomi. Loko swi va tano u ta twa va vula leswaku n'wana loyi u tekerile hikokwalaho ka vito.

Chauke u ya emahlweni a komba hilaha vabeburi va nyikaka vana va vona mavito ya vakokwa wa kokwani wa vona ku endlela leswaku va nga va rivali no tshama vari karhi va va tsundzuka nkarhi na nkarhi hikuva loko va nga thyi vana lava mavito ya vakokwani wa vona ya nga kumeka ya nyamalala kutani ya nga ha tsundzukiwi hi rixaka leri ri nga ta sala ri va kona endzhaku. U kombisa na hilaha rixaka a ri tshemba ha kona eka swa timhaka ta tinhlolo loko swi ta eka ku thya mavito. Tinhlolo a ti fanele ti va byela leswaku n'wana u fanele ku thiwa vito rihi leswaku a ta famba na valehansi no tlhela a kuma nsirhelelo na minkateko eka vona.

Chauke u hi komba nhlohletelo lowu wu vangiwaka hi vapfhumba lava va vaka kona emindyangwini yin'wana leswaku va kumeka va ri na xiave loko swi ta eka ku nyikiwa ka vana lava va ha ku tswariwaka mavito. U kombisa leswaku u kuma mikarhi yin'wana ku tswariwa n'wana emikarhini leyi ku nga na vapfhumba endyangwini kutani n'wana loko a velekiwa a nyikiwa vito ra un'wana wa vapfhumba lava hi xikongomelo xo sungula vunakulorhi no tsundzuka hi ta vapfumba lava.

Ndzavisiso lowu na wona a ku na laha wu khumbaka kumbe ku vulavula hi swimawusa kumbe mathyelo ya mavito ya swimawusa kambe wu ta pfuna mutsari wa ndzavisiso wa mathyelo ya mavito ya swimawusa hi ku n'wi havaxela hi vutivi bya tindlela na vutlhari byo enta.

2.3. MIEHLEKETO EHENHLA KA MILAVISISO LEYI KAMBISIWEKE

Tibuku leti hlawuriweke ku kambisiwa eka ndzavisiso lowu, ti tsariwile hi vatsari lava rhangeke tanihilaha swi kombisiweke hakona eka ndzavisiso lowu. Xivangelo xo va ndzavisiso lowu wu tlhele wu hlawula tona hileswi lava vo tala lava va ti tsaleke va nga languta swin'wana swo hambana na leswi ndzavisiso lowu wu nga ta languta swona, leswi paluxaka vangwa eka mathyelo ya mavito ya swimawusa.

Valavisisi lava kaneriweke eka xiyenge lexi, va lavisisile hi tinhlokomhaka to hambanahambana ta onomasitiki tanihilaha ntirho wa vona wu kombisiweke hakona. Valavisisi van'wana va hlangana eka mhaka ya nkucetelo wa mathyelo ya mavito. Ku hambana exikarhi ka milavisiso leyi endliweke hi vatsari lava nga laha henhla ni ya dyondzo leyi hileswaku leyi i dyondzo ya nkanelo wa mathyelo ya mavito ya swimawusa. Nkucetelo wa ku thya swimawusa mavito no pfuna wa paluxiwa leswaku vanhu va va na vukheta loko va fanele ku thya mavito tanihileswi mavito ma landzelelaka no tlhela ma va na minkucetelo eka vaakatiko. Ndzavisiso lowu wu ta pfuna swinene ku antswisa mathyelo ya mavito eka rixaka ra Vatsonga-Machangana.

2.4. KU KATSAKANYA

Laha ku hlamuseriwa timhaka hinkwato ta mindzavisiso leyi endliweke emikarhini leyi hundzeke leyi yi nga na vuxaka hi tlhelo ra nhlokomhaka leyi lavisisiwaka eka lowu ndzavisiso. Mavangwa lawa a ya ri kona ma humeseriwile erivaleni. Leswi swi khumba na mhaka ya leswi swi faneleke ku va swi nga lulamisiwa ku siva mavangwa lawa ya nga lo tlangandla erivaleni. Ntirho wa ndzavisiso lowu i ku pfala mavangwa lama milavisiso leyi endliweke yi nga kotangiki ku ya pfala. Ndzima leyi yi kotile ku kombisa leswi nga endliwa eka milavisiso leyin'wana ku kota ku vona laha ndzavisiso lowu wu welaka kona.

Hambileswi ku nga tlhomiwa mahlo swinene hi swidyondzeki eka ku thya mavito, swi le rivaleni leswaku a ku vikiwanga nchumu hi ku thya swimawusa mavito eka ndhavuko wa Xitsonga. Leswi swi endla leswaku nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu leyi khumbaka nkanelo wa ku thyiwa ka mavito eka swimawusa etikweni ra Hosi Bungeni yi va ya nkoka swinene.

Mindzavisiso leyi nga endliwa i ya nkoka ku pfuna rixaka ra Vatsonga-Machangana ku twisisa nhlohletelo lowu mavito ma wu tisaka loko swi ta eka mhaka ya ku thya swimawusa mavito. Ndzima leyi landzelaka yi andlala vuxokoxoko bya dizayini ya maendlelo ya ndzavisiso, leswi katsaka mavonelo, ndzavisiso, maendlelo, sampula,

mahlengeletelo ya mahungu, mahlelelo ya mahungu, milawu ya matikhomelo eka ndzavisiso, vutshembeki na ntiyiso wa ndzavisiso.

NDZIMA YA 3

3. DIZAYINI LEYI KATSAKA MAENDLELO YA NDZAVISISO

3.1 MASUNGULO

Ku humelela eka ndzavisiso wihi na wihi ku va kona hikokwalaho ko va ku hlengeleteriwile vuxokoxoko lebyi yelanaka na nhlokomhaka leyi lavisisiwaka. Hi na maqhinga yo hlanya swinene lawa hi nga ma tirhisaka eku hlengeletiweni ka vuxokoxoko. Nchumu wa nkoka i ku tiva nhlokomhaka ya leswi swi lavisisiwaka leswaku swi ta tiveka leswaku ku fanele ku endliwa yini eka ku va ku hlengeleteriwile vuxokoxoko. Xikongomelokulu xa ndzavisiso i ku xopaxopa hi mhaka ya ku thyiwa ka mavito ya swimawusa eka Bungeni eVhembe Xifundzenitsongo, Xifundzenikulu xa Limpopo. Eka ndzima ya vumbirhi, mulavisisi a hangunuxela mindzavisiso yo hambanahambana leyi fambelanaka na ku thyiwa ka mavito ku katsa na mavito yo divulela ya vatlangi va bolo na mavito ya timbyana eka dyondzo ya onomasitiki, leswaku a ta twisisa leswi vativikulu va swidyondzeki va nga swi vumba, tanihi ndlela yo valanga vangwa ra ku thyiwa ka mavito ya swimawusa leri ndzavisiso wu faneleke ku ri pfala. Xikongomelo xa ndzima ya 3 i ku nyika na ku hlamusela dizayini na maendlelo ya ndzavisiso lowu. Eka ndzima ya nharhu, mulavisisi u ta nyika na ku hlamusela mavonelo kumbe pharadayimi ya ndzavisiso, xivumbeko kumbe dizayini ya ndzavisiso, maendlelo ma ndzavisiso, sampula ya ndzavisiso, mahlengeletelo ya mahungu ya ndzavisiso, mahlelelo ya mahungu ya ndzavisiso, vutshembeki na ntiyiso wa ndzavisiso, milawu ya matikhomelo eka ndzavisiso, mindzilikano ya ndzavisiso na nkatsakanyo wa ndzima

3.2 MAVONELO YA NDZAVISISO

Mavonelo ya ndzavisiso ya hlamusela ndlela leyi vanhu va misava va vonaka timhaka ta misava ha yona. Rito rin'wana ra ku huma eka ririmi ra Xinghezi leri hlamuselaka mavonelo ya ndzavisiso i "pharadayimi". Ku ya hi Nieuwenhuis (2014, swi huma eka Maree, 2015), mavonelo kumbe pharadayimi ya ndzavisiso i ndlela leyi vanhu hinkwavo va misava va vonaka swilo swa misava ha yona. Hi marito ya yena, Nieuwenhuis (2014; eka Maree, 2015:47), u ri: "*A paradigm is a collection of*

assumptions or beliefs about fundamental aspects of reality which give rise to a particular world view.” Hi marito man’wana pharadayimi yi kombisa tindlela to hambana leti vanhu va tshembaka swilo swa misava ha tona, kumbe ndlela leyi vanhu va vonaka swilo swi ri ntiyiso kumbe swi nga ri swa ntiyiso. Theme leri ri nga ha tirhisiwa ku kombisa ndlela leyi vanhu va vonaka ha yona swilo leswi nga ta va pfuna na leswi nga ta va xanisa. Leswi hi swona swi endleka leswaku vanhu va ndhawu yin’we, va tindhawu to hambana, va tiko rin’we na vamatiko yo hambana, va ri na mavonelo ya swilo yo fana na yo hambana. Mavonelo ya Nieuwenhuis (2014), ya seketeriwa hi Morgan (2014), loko a hlamusela leswaku pharadayimi ya ndzavisiso swi hlamusela mavonelo ya vanhu ya swilo swa misava, swilo leswi vanhu va tshembaka swona na leswi va nga swi tshembiki. Wahyuni (2012), na yena u hlamusela leswaku rito ra pharadayimi ri kombisa mitlawa yo hambana leyi vanhu va vonaka misava ha yona, leswi pfunaka valavisisi loko va endla milavisiso.

Tinhlamuselo hinkwato leti nga laha henhla ta pharadayimi ti kombisa leswaku milavisiso hinkwayo yi fanele yi fambisiwa hi tipharadayimi to hambanahambana hikuva vanhu va na mavonelo yo hambana ya swilo. Hi marito ya yena Neuman (2011) u tiyisisa mhaka leyi loko a ku: *“All research should be based on a paradigm that clarifies the study and researchers must consider the interaction of such views when conducting research.”* Nhlamuselo ya Nueman yi kombisa leswaku tipharadayimi hinkwato leti tirhisiwaka eka milavisiso ti fanele ti hloniphiwa hikuva ti kombisa ku hambana ka miehleketo ya vanhu hinkwavo va laha misaveni.

(a) Mavonelo ya ku vumba swilo

Ndzavisiso lowu wu ta fambisiwa hi mavonelo ya ku vumba swilo. Mavonelo yo vumba swilo ya hlamuseriwa hi Wahyuni (2012), tanihi mavonelo lawa tshembaka leswaku ntiyiso wa swilo laha misaveni wu vumbiwa hi swilo leswi humelelaka eka vanhu na mavonelo ya vanhu ya swilo sweswo. Nhlamuselo leyi yi seketeriwa hi Rahi (2017), loyi a hlamuselaka leswaku mavonelo yo vumba swilo ya kholwa leswaku ntiyiso wu vumbiwa hi swilo leswi humelelaka evuton’wini bya vanhu na ku twisisa ka vanhu ka

swilo swa kona. Leswi swi vula leswaku vanhu va na mavonelo, vutivi na matimundzhaku yo hambana laha misaveni, leswi endlaka leswaku ku va na mavonelo yo hambana ya ntiyiso. Hi marito man'wana mavonelo ya ku vumba swilo ya amukela leswaku laha misaveni ku na swilo swo hambanahambana na kona mahanyelo ya vanhu ya nga hundzuka, leswi endlaka leswaku ntiyiso wu anama swinene. Xikongomelo xa ku endla vulavisisi hi mavonelo ya ku vumba swilo, i ku nyika tinhlamuselo ta swilo leswi humeleshaka eka vanhu, hi ku endla leswaku vanhu va va na xiave eka ndzavisiso, ematshan'wini yo tirhisa tinhlayo na ku pimapima, ku kuma ntiyiso wa swilo leswi humeleshaka emisaveni.

Eka ndzavisiso lowu, ku ta tirhisiwa mavonelo ya ku vumba swilo na kona ku ta tirhisiwa vanhu ku nyika mavonelo ya vona emisaveni. Maendleo lawa ya ta vumba vuxaka exikarhi ka mulavisisi na vanhu va ku huma eka tindhawu to hambanahambana, lava nga na vutivi byo hambana, lava nga ta va na xiave eka ndzavisiso lowu. Vuxaka lebyi byi ta pfuna mulavisisi ku paluxa ntiyiso wa ku thyiwa ka mavito laha misaveni hi ku angarhela, na le xikarhi ka Vatsonga hi ku kongoma. Maendlelo lawa ya pfunile mulavisisi ku vutisa vanhu swivutiso mayelana na ndzavisiso, hi xikongomelo xo lava ku twisisa mpaluxo wa ku thyiwa ka mavito ya swimawusa lama hlawuriweke, leswi nga ta antswisa ku thyiwa ka mavito emisaveni hinkwayo.

3.3. XIVUMBEKO XA NDZAVISISO

Dizayini ya ndzavisiso i maqhinga lama heheleke yo lwisana na mongo wa xiphiso xa ndzavisiso lama nyikaka xivumbeko hinkwaxo xa maendlelo lawa mulavisisi a ma landzeleshaka, vuxokoxoko lebyi mulavisisi a byi hlengeshetaka na nxopaxopo lowu mulavisisi a wu endlaka. Leedy and Ormrod (2010:91) vona vari dizayini i:

The complete strategy of attack on the central research problem which provides the overall structure for the procedures that the researcher follows, the data the

researcher collects and the analysis that the researcher conducts.

Leswi swi vula leswaku dizayini ya ndzavisiso ya ha ri ndlela yin'wana yo kunguhata. Mulavisisi u tirhisa maqhinga yo karhi ku fikelela vutivi lebyi fuweke. Babbie (2014:225) *"prefers the term methods when discussing the way, the researcher goes out developing rich insight."* Dizayini ya ndzavisiso wa dyondzo ya xiyimo yi ta tirhisiwa eka ndzavisiso lowu. Dizayini ya dyondzo ya nkongomo i dizayini leyi khumbaka dyondzo ya ntokoto wa mavonelo ya munhu, leyi simekiweke eka pharadayimi ya vutivi bya munhu hi yexe na leswi faneleke ku fikeleriwa. Muxaka lowu wa dizayini wu kandziyisa nkoka wa mavonelo ya munhu hi yexe na nhlamuselo ya mbuyelo lowu nga vaka kona wa timhaka. Leedy na Omrod (2010) va vula leswaku: *"Rather than looking for representativity, this kind of design emphasises the importance of personal perception and interpretation of the possible effects of a phenomenon"*.

Hikwalaho, mulavisisi u kunguhata ku lavisisa mavonelo ya vahloko hlisiwa eka mavito ya swimawusa na ku tlhela a lavisisa ndlela leyi mavito yo tano ya nga na vuxaka eka nseketelo kumbe ku pfumaleka ka nseketelo eka swimawusa hakona. Mulavisisi u ta hlawula muxaka lowu wa dizayini tanihileswi wu nyikaka munhu nkarhi wo kota ku tirhisana na vahloko hlisiwa eka ndzavisiso.

3.4. MAENDLELO YA NDZAVISISO

Ku na maendlelo mambirhi yo endla ndzavisiso ku nga endlelo ra *quantitative* na *qualitative*. Kambe swi fanele swi xiyiwa kumbe ku tekeriwa enhlokweni leswaku ku tlhela ku va na maendlelo lama hlanganisiweke laha maendlelo lamambirhi ya nga tirhisiwaka eka ndzavisiso wun'we. Endlelo rin'wana na rin'wana ra ndzavisiso ri hundzukile ku hetisisa swikongomelo na mitirho yo karhi ya ndzavisiso, na switayeke swo karhi swa maendlelo. Ku fanele ku tlhela ku xiyiwa leswaku ku vile na ku ndlandlamuxiwa loku nga va kona eka endlelo rin'wana na rin'wana. Ndzavisiso lowu wu ta tirhisa endlelo ra *qualitative*. Ndzavisiso wa *qualitative* wu kongomisa eka ku

twisisa ripfumelo ra vanhu, ntokoto, mavonelo, mahanyelo na ku tirhisana. Ndlela ya ndzavisiso wa *qualitative* yi kongomisa eka ku kambisisa na ku hlamula swivutiso swo lavisisa na swo hlamusela mayelana na nhlokomhaka. Tanihileswi swi fambelanaka na dyondzo leyi ringanyetiweke, pharadayimi yi ta endla leswaku mulavisisi a kota ku kumisisa mavonelo ya vahlokoahlisiwa eka mavito ya swimawusa na ndlela leyi mavito yo tano ya nga na vuxaka eka nseketelo kumbe ku pfumaleka ka wona, ka swibindzwana swa swimawusa.

Tanihileswi ndzavisiso lowu wu nga ta tirhisa endlelo ra '*Qualitative*', swidyondzeki Roshan na Deeptee (2009:1) swi hlamuserile endlelo leri ra '*Qualitative*' hi ku vula leswaku: "*Qualitative research is said to be explanatory which is the collection, analysis and interpretation of data by observing human behaviour.*" Leswi swi vula mhaka ya ku maendlelo lama ma hluta na ku tlhela ma tlhantlha vuxokoxoko lebyi kumekeke hi ku langutisa mahanyelo ya vaakandhawu. Leswi swi seketeriwa hi xidyondzeki Mason (2002:3) loko xi ku: "*Based on methods of analysis, explanation and argument building which involve understanding of complexity, detail and context.*" Mhaka leyi yi humesela erivaleni hungu ro va leswi swi hlengeletiwaka swi khumba ku hluta, ku andlala ku katsa ni minjhikanjhikisano leyi angarhelaka twisiselo ro anama leri ri yelanaka na vuxokoxoko bya leswi swi lavisisiwaka. Xidyondzeki Creswell (1994:2) xona xi hlamuserile hlengeletelo leri hi ku vula leswi:

Qualitative research method is an inquiry process of understanding a social or human problem based on building a complex, holistic picture, formed with words, reporting detailed views of informants, and conducted in natural setting.

Vuxokoxoko lebyi byi humesela erivaleni mhaka yo va hlengeletelo leri ri ra mahungu ri ri endlelo ro lavisisa na ku tiva hi ta swirhalanganyi swa vaakandhawu hi ku angarhela. Ethelweni lerin'wana ndzavisiso wu xopaxopa swilo swo tala leswi swi nga ni xiave eka vaakandhawu. Loko ku ri karhi ku hlengeletwa vuxokoxoko, muendli wa

ndzavisiso a nga swi kota ku aneka mhaka hi ku yi hlamusela kambe ku nga ri ngopfu hi swatinhlayo. Tanihileswi valavisisi va tirhisaka tindlela to hlayanyana swinene loko va ri eku endleni ka mindzavisiso ya vona ku kuma vuxokoxoko, mulavisisi a nga ha no tirhisa nhloko hliso wa swivutiso ku fikelela swilaveko swa yena.

3.5 THİYORI YA NDZAVISISO

Ndzavisiso wihi na wihi wu kongomisiwile eka rimba ro karhi ra Thiyori leyi ri furiwaka ri huma eka yona. Timhaka leti ti lavisisiwaka ti lavisisiwa hi ku tirhisa endlelo ra 'Descriptive'. Laha ku kombisiwaka mhaka yo va mavito ya vanhu na swilo ma humesela erivaleni leswi swi hlamuseriwaka hi maviti lawa xikan'we na leswi ya vulaka kumbe ku yimela swona hikuva mavito a yo thiywa njhe handle ko pfumala xivangelo. Popescu (2013:1-2) ku nga un'wana wa swidyondzeki u swi tsotsosela hi ndlela leyi:

Descriptivism yields a view which allows for the composition of a cluster to change across time, without impinging on the identity of the various name tokens whose uses the cluster in all guises, supports.

Leswi swi tlhela swi paluxa mhaka ya hilaha swi nga kotekaka ha kona eka rimba roleri ku va vito leri thiywaka ri nga vula kumbe ku yimela swilo swo tala loko vanhu va ringeta ku ri hlamusela. Ethelweni rin'wana mavito lama thiywaka minchumu yo hambanahambana ya nga fananisiwa na minchumu yoleyo hi mayimekelo, matikhomelo hambu kuri hi swin'wana swa swihlawulekisi swa swilo kumbe vanhu vovalavo. Leswi swi seketeriwa hi xidyondzeki Saomes (2005:7) loko xi ku:

...if the meaning is essentially representational, it would seem that the meaning of any word or phrase should be just what it represents or stands for.

Leswi swi hi komba mhaka yo va mavito lama ma nyikiwaka minchumu yin'wana ya va ni tinhlamuselo leti fambelanaka ni mavito yayalawo. Hi tlhelo rin'wana, ku vuriwa leswaku mavito ya kumeka ya ri na xinakulorhi na swilo kumbe minchumu yo karhi

Ku na vuxaka lebyi byi nga kona exikarhi ka leswi swi lavisisiwaka eka nhlokomhaka leyi na rimba ra ndzavisiso. Hi kuma leswaku mavito lama ma thiywaka swilo na leswi ya vulaka kumbe ku hlamusela swona ya kombisa ku va ya hlohleteriwa hi swilo swo karhi kumbe ku lava ku paluxa hungu ro karhi hambu leswi timhaka leti ti lavisisiwaka eka ndzavisiso lowu ti fambelanaka na ku thiywa ka swimawusa mavito emugangeni wa ka Bungeni swa ha hi kombaka ku va swi hlohleteriwa hi swilo swo karhi leswi swi nga tshama swi humelela kumbe hi xikongomelo xo lava ku paluxa hungu ro karhi.

3.6 SAMPULU EKA NDZAVISISO (SWITEKAXIAVE EKA NDZAVISISO)

Rito ra sampula ri hlamuseriwa hi White (2005), tanihi maendlelo ya ku hlawula swilo (kumbe vanhu), eka ntlawa wa swona, hi mulavisisi, leswaku swi ta va na xiave eka ndzavisiso. Hi marito ya yena, White (2005:114), u nyika nhlamuselo leyi landzelaka ya sampulu: *"Sampling is a process in which a researcher makes a selection from a concrete listing of the elements in the population in order to identify the people or issues to be included in the research"*.

Pandey na Pandey (2015) va hlamusela sampula tanihi ku hlawula swiyimeri kumbe vayimeri va ntlawa wo karhi lowu hlawuriweke, leswaku ku ta xopaxopiwa xiyimo xa ntlawa wolowo. McMillan na Schumacher (2010) na vona va hlamusela leswaku

sampula swi vula ku hlawula vanhu vatsongo (kumbe swilo swin'wana), lava nga ta yimela vanhu vo tala eka ndzavisiso. Hi marito ya vona, McMillan na Schumacher (2010:322) va hlamusela sampula hi ndlela leyi landzelaka: " *The term sampling is defined by McMillan and Schumacher (2010) as the procedure of choosing particular units such as the people or objects, from a particular population in order to fairly generalize the results of the study back to the selected population*".

Rito ra sampula ri hlamuseriwa hi Schutte na Steyn (2015:25), tanihi switekaxiave, swilo, matsalwa kumbe vanhu lava hlawuriweke ku va na xiave eka ndzavisiso. Hi marito ya vona, va hlamusela rito ra sampula hi ndlela leyi landzelaka: " *It is a portion, representative or subset of a population that is selected in order to research a population without having to collect data from the whole population*".

Creswell (2014) u hlamusela rito ra sampula tanihi vatekaxiave eka ndzavisiso. Creswell (2014:124), hi marito ya yena u ri: " *A sample is a group of people who are selected to participate in a study.*"

Eka ndzavisiso lowu, mulavisisi u ta tirhisa mahlawulele ya sampula ya ndzavisiso lama vuriwaka sampula ya xikongomelo, leswi hi Xinghezi va nge i " *purposive sampling*"

Babbie (2014), u hlamusela leswaku mulavisisi u sungula a xiyaxiya leswaku hi vahi vanhu (kumbe swilo), lava nga ta pfuna swinene eka ndzavisiso. Hi marito ya yena, Babbie (2014:350) u ri: " *In purposive sampling the researchers intentionally select participants with a specific purpose in mind and on the basis of the researcher's judgement which ones will be the most useful or representative.*

Nhlayo ya vatekaxiave

Laha ku hlamuseriwa nhlayo ya vaaki tanihi ntlawa wa vanhu lava nga na xihlawulekisi xin'we kumbe ku tlula leswi mulavisisi a nga ni ku tsakela ehenhleri ka swona. Best et al (2007) va hlamusela nhlayo ya vaaki: *“as a group of people who share one or more qualities that the researcher is interested in.”* Ndhawu ya Bungeni yi na swiyenge swa mune. Xiyenge xa 1 (Wayeni) xi na mune wa swimawusa kasi xiyenge xa 2 (Mahatlani) na xona xi na mune wa swimawusa. Xiyenge xa 3 (Njhakanjhaka) xi na mavhengele ya ntlhanu ya swimawusa kasi xiyenge xa 4 (Basani) xi na mavhengele manharhu ya swimawusa. Hi ku angarhela, ndhawu ya Bungeni yi na 16 wa mavhengele ya swimawusa. Nhlayo hinkwayo ya vaaki va ndzavisiso lowu yi ta va 16 wa vini va mavhengele ya swimawusa ku katsa na vaxavi hinkwavo eka swiyenge hinkwaswo swa mune emugangeni wa ka Bungeni.

Ku sampula hi xikongomelo

Tidizayini ta swikombiso ti kombetela eka xiphemu xa pulani ya ndzavisiso lexi kombisaka ndlela leyi milandzu yi faneleke ku hlawuriwa ha yona. Tidizayini ta swikombiso hi ntolovelu ti avanyisiwile hi mitlawa yimbirhi yo anama: ku koteka na ku ngala koteki. Babbie (2014:141) u swi hlamusela hi ndlela leyi:

Sampling designs refer to the part of the research plan that indicates how cases are to be selected for observation. Sampling designs are generally divided into two broad classes: probability and non-probability.

Leswi endlelo ro teka swikombiso hi xikongomelo ri nga ta tirhisiwa eku hlawuleni ka tidyondzo leti nga ta tirhisiwa eka ndzavisiso endlelo leri ri ta tirhisiwa hi ku tekela enhlokweni minjhekanjhekisano ya leswaku ku tekiwa ka swikombiso a ku fanelanga ku va hi xikongomelo xo va ntsena ku va na swikombiso, kambe ku fanele ku tlhela ku fuwa hi mahungu. Endlelo leri ri ta tirhisiwa hi ku tekela enhlokweni miehleketo ya

Babbie (2014:124) loko a ku: *“sampling should not be for the sake of having a sample, but should also be information rich”*.

Leswi Bungeni yi nga na swiyenge swa mune, 6 wa vini va mavhengele ya swimawusa na 8 wa vanhu (vambirhi ku suka eka xiyenge xin'wana na xin'wana) va ta hlawuriwa ku nghenelela eka ndzavisiso lowu. Vini va swimawusa va ta hlawuriwa hikuva va fambisa timhaka ta siku na siku ta mabindzu ya vona naswona mavonelo ya vona ya ta va ya nkoka swinene eka ku lavisisa mavonelo ya vanhu na mavonelo eka mavito ya swimawusa. Vahlokoahlisiwa van'wana va tsevu va ta sampuliwa hikuva i vaxavi va nkarhi hinkwawo naswona mavonelo ya vona ya ta pfuna mulavisisi ku lavisisa xiendlakalo xa mavonelo ya vanhu na langutelo eka mavito ya swimawusa xikan'we na nseketelo kumbe ku pfumaleka ka nseketelo wa swona. Leswi swi ta tisa nhlayo hinkwayo ya vahlokoahlisiwa ku va eka khume mune (14).

3.7 KU HLENGELETA MAHUNGU

Mahlengeletelo ya vuxokoxoko ya hlamuseriwa tanihi mahlengeletelo ya vuxokoxoko lama kongomeke, lama hlelekeke lama fambelanaka na xiphiso xa ndzavisiso hambi ku ri swiphiso leswitsongo, hi ku tirhisa tindlela to fana na mbulavurisano wa ntlawa lowu kongomisiweke, mihlokoahliso, ku langutisisa vahlokoahlisiwa, matimu ya timhaka na switori. Creswell (2014:25) u hlamusela mhaka leyi ya mahlengeletelo ya vuxokoxoko hi ndlela leyi:

Data collection is described as the precise, systematic gathering of data which is relevant to the research problem and even sub-problems, by means of methods such as focus group discussion, interviews, participant observation, case histories and narratives.

Ndzavisiso lowu wu ta tirhisa mihloko hliso leyi nga kunguhatiwangiki ngopfu ku fikelela xikongomelo xa dyondzo leyi.

Nhloko hliso wa nkaxivumbeko

Leyi i ndlela ya ndzavisiso wa xiyimo lexi hlanganisaka sete leyi vekiweke ka ha ri ni nkarhi ya swivutiso leswi pfulekeke (swivutiso leswi hlohlotelaka mbulavurisano) na nkarhi wa leswaku muhloko hliso a lavisisa tinhloko mhaka to karhi kumbe tinhlamulo ku ya emahlweni. Ku tirhisa nhloko hliso wa nkaxivumbeko swi ta kongomisa mulavisisi ku pfuna vahloko hlisiwa ku kongomisa eka mhaka leyi na ku tiyisisa leswaku va paluxa erivaleni mavonelo ya vona eka mavito ya swimawusa na nseketelo kumbe ku pfumaleka ka nseketelo wa swona. Vahloko hlisiwa va ta nyikiwa nkarhi wo vulavula hi ku ntshunxeka kasi mulavisisi u ta letela kumbe ku kongomisa mbulavurisano ku tiyisisa leswaku swivutiso hinkwaswo swi katsiwile. Ku engetela kwalaho, mulavisisi u ta olova ku ringana ku vutisa swivutiso swo lavisisa na ku rhekhoda tinhlamulo ku hlayisa ku khuluka ka mbulavurisano. Babbie (2014) u tiyisisa mhaka leyi ki ku vula leswaku:

Semi-structured interview is a qualitative research method that combines a pre-determined set of open-questions (questions that prompt discussion) with the opportunity for the interviewer to explore particular themes or responses further.

Swivutiso leswi swi vutisiwaka na tinhlamuselo leti ti nyikiwaka hi nkarhi wa nhloko hliso swi kongomisiwa eka vahloko hlisiwa hikokwalako ko lava ku kuma vuxokoxoko mayelana na leswi swi lavisisiwaka. Vahloko hlisiwa va humesela matwisiselo ya vona ya timhaka leti va ti tokoteke na leswi va swi tivaka loko muhloko hliso a hloko hlisa vahloko hlisiwa hi xikongomelo xo kuma vuxokoxoko mayelana na ndzavisiso wa yena. Leswi swi seketeriwa hi Kvale (1996:176) loko a ku: *“the main task in interviewing is to understand the meaning of what the interviewee says,”*

Leswi swi hi komha leswaku mhakakulu ya nhlokohliso i miehleketo kumbe mavonelo ya timhaka ta leswi swi lavisisiwaka ku suka eka vahlokohlisiwa. Marito lawa ya vula leswaku ntirho lowukulu wo hlokohlisa i ku twisisa leswi muhlokohlisiwa a vulaka swona. Leswi swi fambelana swinene na leswi Mcnamara (1999:24) a vulaka swona loko a ku:

Interviews are particularly useful for getting the story behind the participant's experiences. The interviewer can pursue in-depth information around the topic. Interviews may be useful as follow-up to certain respondents to questionnaires.

Swivutiso leswi swi vutisiwaka hi nkarhi wa nhlokohliso swi va ni nkoka wo kota ku humesela ehandle ntokoto na miehleketo ya vahlokohlisiwa mayelana na nhlokomhaka ya ndzavisiso. Leswi swi pfuna ngopfu eka ku va mulavisisi a fikelela xikongomelo xa yena xo kuma vuxokoxoko mayelana na mhaka leyi yi lavisisiwaka. Leswi swi nga koteka ntsena loko muhlokohlisi a vutisa swivutiso swa nkoka hi xikongomelo xo kuma vuxokoxoko handle ko va a huma eka nhlokomhaka hi ku vutisa vahlokohlisiwa swivutiso hi ndlela ya vutshila ku kuma vuxokoxoko lebyi mayelana na nhlokomhaka ya ndzavisiso. Endlelo leri i ra nkoka eka mulavisisi ku va a kota ku fikelela xikongomelo mayelana na ndzavisiso wa yena.

3.8 MAHLELELO YA MAHUNGU

Ndzavisiso wihi na wihi wu kumeka wu ri na endlelo ra wona mayelana no xopaxopiwa ka vuxokoxoko lebyi byi kumekeke eka nhlokomhaka ya ndzavisiso. Muhlokohlisi a nga swi kota ku kuma timhaka hinkwato leti ti nga na vuxaka na leswi swi lavisisiwaka hi ku tirhisa nhlokohliso wa swivutiso. Timhaka hinkwato leti ti hlangeleteweke hi ku

siyasiyana ka tona ti fanele ku hlerisisiwa no tlhela ti xopaxopisisiwa ku fikelela swikongomelo hinkwaswo swa ndzavisiso hambileswi ku nga riki timhaka hinkwato leti ti faneleke ku va ti nga tsariwa.

Eka nkambisiso wun'wana na wun'wana, mahungu lama ma nga hlengeletwa ya fanele ku hleriwa. Corbin na Strauss (2008:01) va hlamusela *"data analysis as a process of examining and interpreting data to derive meaning, gain understanding and develop empirical knowledge."* Marito lawa ya Corbin na Strauss (2008) ya vula leswaku ku hlela swi vula ku kambela na ku paluxa mahungu lama hlengeletweke leswaku ku ta twisisiwa swilo leswi nga eka mahungu, leswi nga ta pfuna ku kurisa vutivi byo karhi. Lowu i nxopaxopo lowu humeselaka erivaleni tinhlokomhaka leti vuriwaka "mikongomelo". Rito leri ra tinhlokomhaka ri hlamusela swilo swa nkoka eka mahungu leswi kotaka ku angarhela swilo swin'wana. Braune na Clarke, eka Snyder (2019:335) va hlamusela rito ra Xinghezi ra *"theme"* hi ndlela leyi landzelaka: *"A theme is a central idea, topic or a subject of discourse, discussion in a piece of writing or the main subject that is being discussed or described in a piece of writing."*

Eka nkambisiso lowu, mulavisisi u ta tirhisa *nhlelo hi mikongomelo*, ku hlela mahungu lama nga hlengeletwa eka matsalwa ya Xitsonga lama fambelanaka na ku thyiwa ka mavito ya swimawusa. Nhlelo wa mikongomelo swi vula maendlelo lawa mulavisisi a ma tirhisaka ku kombisa, ku xopaxopa na ku humesela erivaleni mikongomelo leyi nga eka mahungu (Braun & Clarke, 2006). Hi marito ya vona, Braun na Clarke (2006:06) va ri *"Thematic data analysis is a method of identifying, analysing and reporting patterns or themes within the data."* Nkongomelo i mhaka ya nkoka swinene hikuva hi wona wu rhangelaka timhaka hinkwato leti humelelaka. Nkongomelo wu paluxa ndhavuko, swiphiso na mahanyelo hinkwawo ya vanhu. Braune na Clarke, eka Snyder (2019:335) va hlamusela mahlelelo lama tanihi maendlelo yo kombisa, ku kana na ku nyika xiviko xa tipatironi hi xivumbeko xa mikongomelo endzeni ka mhaka yo karhi. Nhlelo wa mikongomelo wu pfuna ku paluxa mikongomelo, mavonelo ya tithiyori kumbe leswi yelanaka ehenhla ka mhaka yo karhi.

Mulavisisi u ta sungula endlelo ro hlela vuxokoxoko endzhaku ko nhlengeleta vuxokoxoko bya ndzavisiso. Mulavisisi u ta tirhisa ndlela yo hlela vuxokoxoko bya nhlokomhaka ku hlela vuxokoxoko lebyi hlengeleteweke. Tinhlokomhaka ti ta huma eka miehleketo na swivumbeko. Ndlela yo hlela vuxokoxoko bya nhlokomhaka yi ta tirhisiwa ku hlamusela vuxokoxoko hi ku anakanyisisa hi vuxokoxoko ku kondza ku kumiwa ku twisisa lokunene ka leswi a swi vula swona. (Creswell, 2014) u hlamusela leswaku:

“The Thematic Data Analysis Method will be used to interpret the data by reflecting on the data until a better understanding of what was meant is acquired “.

Mulavisisi u ta hlengeleta switirhisiwa swa vuxokoxoko lebyi welaka eka nhlokomhaka yin'wana na yin'wana kumbe xiyenge xin'wana na xin'wana eka ndhawu yin'we ivi a endla nxopaxopo.

Ku hlela vuxokoxoko ku katsa ku hlanganisa mahungu lawa mulavisisi a ma kumeke eka vahlokoahlisiwa vo hambana. Babbie (2014:289) u tshikelele leswaku: *“data analysis entails synthesizing the information the researcher obtained from various participants”*.

Eka ndzavisiso lowu wa *qualitative*, ku hlela vuxokoxoko ku tiseketerile ngopfu hi nhlamuselo hambiloko tinhlayo to karhi ti hlayeriwa; swi tala ku tirhisiwa hi ndlela yo hlamusela ku nga ri ya ku ehleketa tanihi dyondzo ya xiyimo na ndzavisiso wo ringeta. Eka dyondzo leyi ya ndzavisiso, vuxokoxoko byi ta xopaxopiwa hi xivumbeko xa tafula. Tinhlamulo ta vahlokoahlisiwa ti ta xopaxopiwa hi ndlela leyinene hi mulavisisi leswaku ku ta kumiwa swikumiwa leswi kombisaka vutivi lebyi enerisaka no khorwisa.

3.9NTIYISO NA VUTSHEMBEKI SWA NDZAVISISO

Ntiyiso na vutshembeki eka ndzavisiso swi hlamusela xiyimo lexi fikeleriweke hi maanakanyelo lama khorwisaka na ku va na nsusumeto wa matimba eka migingiriko

Commented [MA1]: Note: Bya I xitwananisi xa vutshembeki. Laha ku nga na narito mambirhi lava welaka eka mintlawo yo hambana ya maviti hi tirhisa xitwananisi xa vunyngi xa swilo, ku nga swi, swa, etc.

ya ku humelerisa nxopaxopo wa mahungu ya ndzavisiso (McMillan na Schumacher, 2010). Ntiyiso na vutshembeki swi tipaluxa hi vuxaka lebyikulu lebyi nga kona exikarhi ka leswi kumiweke eka ndzavisiso na swivutiso kumbe swikongomelo swa ndzavisiso. Mulavisisi u kombisa ntiyiso na vutshembeki eka ndzavisiso hi ku humelerisa vuxaka lebyi nga kanakanisiki exikarhi ka leswi kumiweke eka ndzavisiso na swikongomelo swa kona. Ntiyiso na vutshembeki eka ndzavisiso swi pfuna vahlayi va milavisiso ku tshemba leswaku ndzavisiso lowu endliweke wu na nkoka hikuva wu vupfile swinene.

Eka ndzavisiso lowu, mulavisisi u tiyisile leswaku ku va na ntiyiso na vutshembeki hi ku tirhisa swiyenge swa ntiyiso, ku tshembela, ku xixima milawu yo karhi, na ku cincaneka (Lincoln & Guba, 2005).

Ku tshembeka ka ndzavisiso ku voyamela ngopfu eka mpimo lowu tinhlamuselo ta mitokoto yo hambana na leswi ntiyiso wa laha misaveni hi xiviri wu pfumelelanaka hakona. McMillan na Schumacher (2010) va hlamusela leswaku: *“The trustworthiness of a study refers to the extent to which the explanations of various experiences and the real world agree with each other”*.

Ku na swipimelo swo hambana leswi tirhisiwaka hi valavisisi eku tiyisiseni ka ku tshembeka na ku tshembeka ka ndzavisiso. Ntiyiso, ku cincaneka na ku xixima milawu yo karhi i swipimelo swa mune leswi tumbuluxiweke ku kumisisa ku tshembeka ka ndzavisiso wa xiyimo Lincoln na Guba (1985) vona va tiyisisa hi ku vula leswaku: *“Credibility, transferability, dependability, and confirmability are four criteria developed to determine the trustworthiness of qualitative research”*.

Ku tshembeka swi vula mpimo wa ku tshembeka ka vuxokoxoko, vuhundzuluxeri, na maendlelo lama tirhisiwaka ku tiyisisa nkoka wa dyondzo kumbe ndzavisiso. Simon (2018) u swi hlamusela hi ndlela leyi: *“Trustworthiness refers to the degree of confidence in data, interpretation, and methods used to ensure the quality of the study”*.

Eka ndzavisiso lowu, mulavisisi u ta tiyisisa ku tshembeka hi ku kombisa leswaku nxopaxopo wa vuxokoxoko wu endliwile hi ndlela leyi kongomeke, leyi nga cincekiki, na ku hetiseka hi ku rhekhoda, ku hlela na ku paluxa tindlela ta nxopaxopo hi vuxokoxoko lebyi eneleke ku endlela leswaku muhlayi a kota ku vona loko endlelo leri ri tshembeka. Eka ndzavisiso lowu ku ta tiyisisiwa hi ku tiyisisa leswaku mahungu hinkwawo lama hlengeleteweke hi nkarhi wa mihloko hliso ya ta hlayisiwa eka ndhawu leyi hlayisekeke laha valavisisi van'wana lava nga lavaka ku languta vuxokoxoko lebyi hlengeleteweke leswaku va ta tiyisisa loko va ta fikelela swikumiwa na mahetelelo lama fanaka.

(a) Xiyenge xa ntiyiso

Ntiyiso eka ndzavisiso i mpimo wa nkoka wa ntiyiso wa ndzavisiso wa *qualitative* kumbe loko swikumiwa swa ndzavisiso swi ri ntiyiso no kongoma. Ku fika eka mpimo wo karhi, swi tshemba ntiyiso wa valavisisi hi voxo, na maendlelo ya vona ya ndzavisiso. Leedy na Omrod (2010) va hlamusela leswaku:

Credibility in research is a measure of the truth value of qualitative research or whether the study's findings are correct and accurate. To some degree, it relies on the credibility of the researchers themselves, as well as their research methods.

Mulavisisi u ta tiyisisa leswaku ndzavisiso wa tshembeka hi ku tlhelela eka vahloko hlisiwa na ku tiyisisa switatimende swa vona. Leswi swi vula leswaku vahloko hlisiwa va ta nyikiwa nkarhi wo tiyisisa leswi va swi vuleke ku tiyisisa leswaku ndzavisiso wa tshembeka na ku tlhela va tiyisisa leswaku mulavisisi a nga engeteli kumbe ku susa leswi vahloko hlisiwa va nga ta swi vula kumbe va nga ta ka va nga swi vuli.

(b) Xiyenge xa ku cincaneka

Lowu i mpimo lowu swikumiwa swa ndzavisiso swi nga tirhisiwaka hakona eka yin'wana milavisiso. Bitsch (2005) u swi hlamusela tanihi: *"the extent to which the study's findings can be utilised outside of the study."* Leswi swi vula leswaku swikumiwa swa ndzavisiso lowu swi nga ha tirhisiwa na le ka milavisiso yin'wana leyi fanaka. Moresebetoa (2016) u seketela miehleketo leyi hi ku vula leswaku: *"this means that the findings of the study could be applied to other investigations of a similar sort."* Leswi swi ta fikeleriwa hi ku nyika vuxokoxoko lebyi nga ta endla leswaku swiboho swa ku cincaneka ka vuxokoxoko swi koteka hi ku tirhisa tinhlamuselo leti fuweke tanihi maqhinga yo nyika vuxokoxoko kumbe vumbhoni lebyi enteke bya mitokoto ya vahlokhlisiwa hi nkarhi wo hlengeleta vuxokoxoko.

(c) Xiyenge xa tshembela

Leyi i mhaka yo va na vuxokoxoko lebyi eneleke na matsalwa ya maendlelo ya ndzavisiso ku ma hlela no vuyelela. Lincoln & Guba (1985) va vula leswaku' *"The term 'dependability' refers to having enough details and documentation of the study's methodology to evaluate and repeat it."* Hi vuxokoxoko lebyi hlengeleteweke lebyi nga kumeka, mulavisisi u tiyisisa leswaku mbuyelo wa vuxokoxoko lebyi wa tshembeka. Tlhandlakambirhi, mulavisisi u tiyisisa leswaku loko vuxokoxoko lebyi byo kamberiwa hi valavisisi van'wana, va ta kota ku fikelela eka mbuyelo lowu fanaka na lowu na hi tlhelo ra vuhundzuluxeri kumbe vuhleri.

(d) Xiyenge xa ku xixima milawu yo karhi

Lowu i mpimo lowu mbuyelo wu nga tiyisisiwaka kumbe ku seketeriwa hi van'wana hakona. Leedy & Omrod (2010) va hlamusela leswaku: *"Conformability refers to the degree to which the results can be confirmed or corroborated by others."*

3.10 MATIKHOMELE EKA NDZAVISISO

Milawu ya matikhomelo yi fanele ku landzeleriwa no tekeriwa enhlokweni eka ndzavisiso lowu khumbhaka vanhu. Eka ndzavisiso milawu ya matikhomelo i ya nkoka hikuva yi endla leswaku vateka xiave eka ndzavisiso va tinghenelerisa vachuchekile niku tlhela va nga chavi ku vaviseka kumbe ku tiviwa eka vanhu van'wana. Eka ndzavisiso lowu, milawu ya matikhomelo leyi nga landzeleriwa hi leyi landzelaka: Ku hlamusela vateka xiaeve mayelana na ndzavisiso, swifikeleriwa leswi ndzavisiso wu lavaka ku swi fikelela. Hi tlhelo, ku boxeriwile vahloko hlisiwa leswaku vuxokoxoko lebyi va nga ta byi nyika byi ta tirhisiwa ntsena eka ndzavisiso na swona kutava na nkalavutitivisi eka vuxokoxoko bya vona. Nakambe, ku tiyisisiwile leswaku ndzavisiso lowu wu nge veki vutomi bya vahloko hlisiwa enghozini ku nga va ka nyama kumbe emoyeni. Vahloko hlisiwa va tlherile nakambe va byeriwa leswaku va na mpfumelelo wo ti humesa eka ndzavisiso loko va twa va nga khomekanga kahle kumbe ku vona vutomi bya vona byi ri ekhombombyeni. Leswi swi endlwile ku nga si sungula minhloko hliso na ndzavisiso.

3.11 MINDZILAKANO YA NDZAVISISO

Ndzavisiso lowu wu langutana ntsena na ku xopaxopiwa ka mathyelo ya mavito ya swimawusa emugangeni wa ka Bungeni Xifundzenitsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo. Vulavisi bya muxaka lowu byi endlwile emugangeni wa ka Bungeni ehansi ka vukosi bya Hosi Bungeni. Ndzavisiso lowu wu endlwile eka tindhawu leti van'waswimawusa va nyikaka swimawusa swa vona mavito hi ku hlohleteriwa hi swilo swo karhi. Hambi leswi ndzavisiso lowu wu nga lo endlwile hi ririmi ra ka hina ra Xitsonga, a ndzi na ku kanakana nakatsongo leswaku mbuyelo wa ndzavisiso lowu wu ta tisa mavonelo man'wana mantshwa na ku pfuna eka ku thyiwa ka mavito ya swimawusa.

3.12 NKATSAKANYO

Ndzima leyi yi kongomisa eka tindlela leti nga tirhisiwa eku endleni ka ndzavisiso lowu. Maendlelo ya nkoka hi wona ya nga tirhisiwa eka ndzavisiso, laha ku boxiweke leswaku nhlokohliso wa swivutiso wu ta tirhisiwa eka ku va ku hlengeleteriwa mahungu lama nga ta kumeka ku suka eka vahlokohlisiwa. Eku hlengeleteni ka mahungu lawa ya ndzavisiso, ku ta langutisisiwa tinhlamulo ta va vahlokohlisiwa. Tlhandlakambirhi, ku boxiwile maendlelo lama nga ta hloniphiwa ku katsa na xikopu lexi nga ta khumba ndzavisiso lowu. Ku katsakanyiwile hi thiyori ya *descriptive* leyi tirhisiweke ku letela ndzavisiso lowu.

NDZIMA YA 4

4 NXOPAXOPO WA MATHYELO YA MAVITO YA SWIMAWUSA

4.1 MANGHENELO

Eka ndzima leyi hilaha ku xopaxopiwaka nkucetelo wa mathyelo ya mavito ya swimawusa emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo. Ku rhanga hi ku langutiwa vito ra ximawusa hi ku angarhela na leswi eAfrika ri tekisiwaka xiswona. Ku kongomisiwa nkoka wa vito ra ximawusa eAfrika kumbe emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo loko ximawusa xi fanerile ku thyiwa vito; hileswaku ku na swilo leswi kucetelaka leswaku ximawusa xi thyiwa vito ro karhi. Ku tlhela ku paluxiwa mavito yo hambanahambana lawa ximawusa xi nga nyikiwaka wona loko xi tumbuluxiwa. Nakambe ku kombisiwa leswi kuceteleke van'waswimawusa emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo ku thya swimawusa swa vona mavito lama nga lulamangiki ematshan'wini ya mavito lama lulameke. Ku pfumaleka ka vutivi hi swona swi endleka leswaka van'waswimawusa va thya swimawusa mavito lama va nga swi thya wona.

Eka ndzima leyi hilaha ku xopaxopiwaka mathyelo ya mavito ya swimawusa emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo. Ku rhanga ku langutiwa nkoka wa vito ra ximawusa hi ku angarhela na leswi ri tekisiwaka xiswona. Ku kombisiwa nkoka wa vito ra ximawusa na leswi tekeriwaka enhlokweni loko ximawusa xi fanerile ku nyikiwa vito; hileswaku ku na swilo leswi kucetelaka leswaku ximawusa xi nyikiwa vito ro karhi. Ku tlhela ku langutiwa na switandzhaku swa maendlelo lama nga kona loko vito ri nga thiywangi hi ndlela leyinene.

Xikongomelokulu xa ndzavisiso lowu i ku lavisisa mathyelo ya mavito ya swimawusa endhawini ya Hosi Bungeni eXifundzenikulu xa Limpopo. Swimawusa swo tala leswintshwa swi pfala eka lembe ra swona ro sungula ra ku pfuriwa hikuva mavito ya swona a ya seketeriwi hi miganga. Hikokwalaho, i swa nkoka swinene ku lavisisa

nkoka kumbe ku vuyeriwa ka mavito ya mabindzu eka miganga. Xiyenge lexi xi kongomisa eka nkoka wa mavito ya mabindzu, ngopfungopfu mavito ya swimawusa emigangeni. Tallorder (2020:87) u ri:

Many new spazashops are closed within their first year of opening because their names are not supported by the communities. It is therefore very important to explore the importance or benefits of business names in the communities. This section focuses on the importance of business names, especially the names of spazashops in the communities.

Vito ra bindzu i xin'wana xa swiphemu swa nkoka swinene eka matirhelo ya munhu hikuva hakanyingi i xiphemu xo sungula xa bindzu lexi vatirhisi va nga ta hlangana na xona. Mavito ya nyika vaxavi miehleketo ya leswi va nga swi langutelaka, ya tivisa makete wa muxavisi. Mavito ya tlhela ya hlamusela bindzu ra munhu, ya pfuneta ku kongomisa bindzu, naswona ya swi kota ku hlohotela n'wamabindzu eka migingiriko ya yena. Widjaya (2015:15) yena u ri:

A business name is one of the most important components of your operation because it is often the first element of your business that consumers will be exposed to, it gives customers an idea of what to expect, it informs your market, it defines your business, it helps direct your business and it motivates you.

Mavito ya na nhlamuselo yo karhi eka rixaka rin'wana na rin'wana tanihileswi mavito ya hundziselaka matimu na ndhavuko wa rixaka ro karhi, kasi ya tlhela ya pfuxa miehleketo ya rirhandzu kumbe ku khunguvanyeka endzeni ka swirho swa rixaka rero. Chauke (2015:18), u kombisa leswaku:

on the other hand, indicates that names have a specific meaning to every nation since names convey the history and culture of that particular nation, while also evoking memories of love or bitterness within members of that nation.

Dyondzo leyi endliweke hi **Unisa's Bureau of Market Research (BMR)** yi paluxe leswaku ikhonomi ya swimawusa yi tumbuluxe 300,000 wa mitirho naswona yi tlhele yi hoxa xandla eka R9 billion eka ikhonomi hi lembe. Tallorder (2020:25) u seketela mhaka leyi hi ku vula leswi.

the spazashop economy created 300,000 jobs and also contributed R9 billion to the economy per annum.

Loko vini va mabindzu va lava leswaku vaxavi va kota ku va kuma, va vulavula hi vona no va bumabumela, va lava mavito ya mabindzu, lawa ya faneleke ku hlamusela leswaku i vamani, ku kuma leswi va swi xavisaka na ku pfuneta ku tsakisa vavekisi. Vito ra bindzu nakambe i masungulo ya dizayini ya mfungho wa bindzu, leswi nga vaka na nkoka lowukulu loko munhu a lava ku xavisa bindzu ra yena. Barstow (2021:67) u hlamusela leswaku:

If business owners want customers to be able to find them, talk about them and recommend them, they need business names, which should define who they are, identify what they sell and help to impress investors. A business name is also the foundation of trademark design, which can be of significant value if you ever want to franchise or sell your business

4.2 NXOPAXOPO WA MAVITO

4.2.1 MAVITO

Ku na tinxaka to tala ta mavito laha misaveni. Ku ni mavito yo susumetiwa hi ku khensa kumbe ku bumabumela, mavito yo khovolela ni man'wana. Mavito lawa ya hambana hi tinhlamuselo ta wona ni mathyelo ya wona hambani hi nsusumeto kumbe nkucetelo wa mathyelo ya wona, lama nga ta phofuriwa ku ya hi leswi ya nga thiyisiwa xiswona eka ndzavisiso lowu.

4.2.2 MAVITO YO SUSUMETIWA HI KU KHENSA

Ku ni tinxaka to tala ta mavito yo susumetiwa hi ku khensa kumbe ku bumabumela laha misaveni hi ku angarhela. Lawa i mavito yo ndunduzela kumbe ku hoyozela swo karhi.

Man'wana ya mavito ya swimawusa yo susumetiwa hi ku khensa ku ya hileswi ya thiyisiweke xiswona emugangeni wa ka Bungeni hi lawa ya landzelaka:

- Ka Chillas
- A Basani Zozweni
- Ka Dzuni
- Ka Nyiko
- Ka Vongani
- Ka Tiyi na Yingi
- Ka Gaza

Ka chillas

Chillas i vito leri tumbulukaka eka rito ra xilungu “*chill*” leswi vulaka ku tiphina, ku tshamiseka kumbe ku kuma ku rhula ka mbilu ya munhu, moya ni nyama. Leswi swi va tano hikokwalaho ka xiyimo xa matshamelo ya swilo ni timhaka leti tisaka ku rhula ni nyanyuko wa mbilu ni moya evuton’wini bya munhu. Munhu loyi a nga ni ntsako a nga na ku vilela kumbe ku khunguvanyeka embilwini ya yena, u va ni ku rhula ni rihanyu lerinene.

Ximawusa xi thiwile vito leri hi ku navela leswaku vaxavi va kuma ku rhula ni ntsako emoyeni, enyameni ni le timbilwini ta vona handle ka timbholovo. Leswi swi katsa ku va vaxavi lava va humelela evuton’wini.

Vaxavi va kuma kona masana ku kufumela loku tisaka hi miseve ya dyambu lera ha ku tlandlukaka ni mpundzu kumbe ni mixo. Ku kufumela loku, hi loku ku tisaka nyanyuko wo nyawusa nyama, misiha, marhambu ni ngati ku bakanyela etlhelo

xirhami lexi vaka kona loko dyambu ri nga si tlhava. Swilo swo kufumela swa rhandzeka no tlhela swi amukeleka loko xirhami xi tisa ku karhateka ka switwi swa miri. Xirhami xi tlhela xi fambelana na ku karhateka kumbe ku pfumaleka ka ntsako ni ku rhula.

Ximawusa xi thiywile vito leri hi xikongomelo xo va vaxavi va titwa va rhandzeka no amukeleka evan'hwini ni le ka n'wini wa ximawusa leswaku va nga karhateki no pfumala ntsako ni ku rhula evuton'wini bya vona. Muthyi wa vito wa swi twisisa leswaku mikarhi yin'wana vaxavi, va va ni nkarhi lowu ku nga ni ku karhateka kumbe xihuhuri emindyangwini ni le ka mimoya ya vona leswi lavaka leswaku va pfa va rivala hi ta mabibi ya mbilu hi ku va va kuma ndhawu laha va nga kumaka kona ku rhula, ntsako na ku wisa ku khunguvanyeka hi swa vutomi. N'wini wa ximawusa u tshemba leswaku va ta herisa ku karhateka loku va nga na kona emimoyeni ni le vuton'wini bya vona loko va fika endhawini ya yena.

Chillas u kombisa tintswalo na rirhandzu leri katsaneke na ntwelavusiwana, vunghana na ku pfuna kumbe vulangi bya xiviri xa munhu. Wa hanana no kombisa musa, nsovo ni vunene eka van'wana vanhu. Vanhu lava nga ni tintswalo eka van'wana vanhu va katekisiwa hi Xikwembu no tlhela va va ni ntsako ni ku rhula emoyeni ni le ka timbilu ta vona. Va hanya kahle ni van'wana vanhu. A va na rivengo. Va nyanyula.

Ximawusa lexi xi thyiwa vito leri hi xikongomelo xo va xi kula na ku rhandziwa hi vanhu, ku pfuna, ku hanana ni ntwelavusiwana eka van'wana vanhu. Loko munhu a hanya hi ndlela leyi wa kateka eka Xikwembu. Muthyi u navelela ximawusa xa yena leswaku xi kuma mikateko eka Xikwembu hikokwalaho ka mahanyelo ya yena lamanene no tsakisa vanhu. Mikateko leyi va nga ta yi kuma eka Xikwembu yi ta endla leswaku a tiphina hi swa vutomi. Leswi swi ta tlhela swi tsakisa loko hakunene vito leri ri landzelela kutani a kateka a tiphina na vaakatiko na vona va kuma ku pfuneka.

Chillas u teka ximawusa xa yena tanihi nchumu wo voninga no khanyisa kumbe ku tisa ku vonakala ka rivoningo laha ku nga ni munyama wo susa xivundza hi ku tiphina. U ringeta ku hlulukisa muganga wa ka vona hi ku wu hungasa na ku tisa vukorhokeri ekusuhi na vona. Ximawusa xi thyiwa vito ra Chillas ku hlohlotela leswaku xi va ximawusa lexi tisaka ku humelela kumbe nhluvuko evuton'wini bya n'wini wa ximawusa ni le ka rixaka.

Endzhaku ka loko ndzi ta va ndzi n'wi vutisile leswaku hikokwalaho ka yini a thyle ximawusa xa yena vito ra 'Aka *Chillas*', *Chillas* u hlamurile hi nomu wa yena a ku: "Ndzi thyle vito leri hi xikongomelo xo vanhu va tiphina hi vukorhokeri lebyi kumekaka eka ximawusa lexi nga ekusuhi na vona handle ko vanhu va kayakaya va ya ekule ku ya kuma swilo leswi a va fanele va swi kuma laha kusuhi. Ndzo lava leswaku va *Chilla* njhe va tiphina "

Un'wana wa vahlokoohlisiwa ku nga muhlokoohlisiwa 1, endzhaku ka loko a vutisiwile leswaku u vona onge vito leri ra ximawusa ra "*Chillas*" ri thiyiwile kahle ku va ri nga kota ku koka rinoko ra vaxavi no endla leswaku ximawusa lexi xi humelela, yena u hlamurile aku: "Mina ndzi vona vito leri ri thiyiwile kahle hikuva ri fambelana na ku tiphina lero vanhu va nga ta hi xitalo tanihileswi na sweswi va yaka hi xitalo eka ximawusa lexi ku seketela no ya dzumba kona va tiphina."

Ximawusa lexi, xi tumbuluxiwa endhawini leyi ku nga ni vusweti swinene. Ku tumbuluxiwa ka ximawusa lexi ku tisa ku tshemba leswaku xi ta cinca xiyimo emindyangwini leyi ku nga ni vusweti. Ku ni ku tshemba leswaku ximawusa lexi xi ta tisa nhluvuko emindyangwini leyi ku herisa mhaka ya vusweti lebyi nga kona. Hi ku pfuniwa hi Hosi, va va ni ku tshemba leswaku hakunene yi ta katekisa xi va ximawusa lexi voningaka no tisa ntsako eka swa vutomi tanihilaya hi ntiyiso xi endlaka ha kona.

A Basani Zozweni

Vito Basani ri tumbuluka eka rito basa leswi vulaka ku tenga, saseka, xonga, ku va kahle kumbe ku pfumala thyaka. Rito leri ri nga ha tlhela ri hlamusela ku tshamiseka kumbe ku rhula. Ximawusa lexi xi thyiwile vito hi ku navela leswaku vaxavi va xona va va ni ku rhula no tshamiseka evuton'wini bya vona. N'wini wa ximawusa lexi u navelela vaxavi va yena na yena n'wini swilo swo saseka, swa kahle no xonga evuton'wini.

U tsakela leswaku vaxavi va yena va va na ku rhula no tshamiseka evuton'wini bya vona. Loko munhu a va ni ku rhula moya wa yena wa tshamiseka a tlhela a va na rihanyo lerinene. Munhu u va na ntsako wa nkholukelano wa vutomi naswona a nga tali ku va na swiphiqo kumbe swirhalanganyi leswi nga khunguvanyisaka moya wa yena. Leswi swi nga ha n'wi engetela masiku ya ku hanya laha misaveni. Muthyi wa vito u na ku navela leswaku ingi ximawusa xa yena xi nga cinca vutomi bya vanhu va kwala mugangeni no va xi hanya malembe yo tala.

N'wini wa ximawusa u na ntshembo kumbe ripfumelo. U na xitiyanhlana na ku kholwa leswaku ximawusa xa yena xi ta fikelela xikongomelo xa xona xo pfuna vaaki va le mugangeni wa ka vona. U ni ntshembo wa leswaku ximawusa xa yena xi ta tisa ku humelela evuton'wini bya yena na le ka vaakatiko. U ni ripfumelo ra leswaku swilo swa yena swi ta famba kahle. U titiyisanhlana wo hakunene ximawusa xa yena xi ta va ni vumundzuku lebyinene.

N'wini wa ximawusa lexi tanihi vaseketeri va yena u kumeka endhawini leyi ku nga ni vusweti. Yena ni vaseketeri va yena va ni ku tshemba leswaku va nga humelela kutani va cinca xiyimo xa vusweti bya vona na xiyimo xa laha mugangeni hi ku kuma vukorhokeri lebyi lavekaka ekusuhi.

Ku tshemba loku hakanyingi ku va ku kongomisiwile eka Xikwembu leswaku xi ta katekisa ximawusa lexi leswaku xi humelela. Leswi swi va tano hi ku tiva leswaku loko u tshemba Xikwembu leswaku xi ta ku endlela swo karhi, hakunene xa ku endlela. Loko munhu a tshemba leswaku Xikwembu xi ta n'wi endla hi tintswalo xi nyika xibindzwana xa yena minkateko xa swi kota ku n'wi nyika minkateko yaleyo.

Endzhaku ka loko a ta va a vutisiwile leswaku xana vito ra ximawusa xa yena ra 'Basani ezozweni' ri te njhani, n'waximawusa u hlamurile hi marito ya yena aku: "Leri i vito leri nga lo thyiwa hi vaxavi". Loko ndzi ta va ndzi vutisile leswaku u vona onge hikokwalaho ka yini va thyiwa ximawusa lexi vito leri ra "Basani ezozweni" u hlamurile a ku: "Ndzi vona onge hi leswi ximawusa lexi xi kumekaka emugangeni wa Basani na ku loko ximawusa lexi xi sungula a xi akiwile hi mazinghi ntsena ku nga ri hi switina na semendhe ku nga muako lowu vuriwaku 'zozo' eka malokixi yo tala ya vantima."

Un'wana wa vahloko hlisiwa, ku nga muhloko hlisiwa 2, endzhaku ka loko a ta va a vutisiwile leswaku xana u vona onge vito ra ximawusa lexi ri thyiwile kahle ku va ximawusa lexi xi nga kota ku va xi seketeriwa hi vaxavi no endla leswaku xi humelela kumbe xi tsandzeka, yena u u hlamurile aku: "Mina ndzi vona vito leri ri nga twali

hikuwa na n'wina ma swi tiva leswaku 'Zozo' i nchumu lowu nga akekangiki kahle hikuwa wa hisa se ma swiehleketi leswaku swakudya swa kona leswi kumekaka ezozweni swi nga tshuka swi tisa nxungeto eka rihanyu ra vanhu hi ku swi nga hatla swi onhaka hikokwalaho ko hisa lero ximawusa lexi xi nga tshuka xi nga seketeriwanga hi mfanelo hi vaxavi hambu xi kumeka ekusuhi na vona, na n'wina ma swivona ku onge a ku fambi nchumu lahaya ximawuseni hambu sweswi va nga zama xithezinyana masiku lawa marha lahaya ndzeni swa tsotsombanyana.”

Ka Dzuni

Vito leri ri tumbuluka eka rito dzunisani leswi vulaka ku tlangela, ku bumabumela kumbe ku themendhela. Ku khensa swi vula ku tlangela nyiko yo karhi, ku dzunisa Xikwembu kumbe leswi munhu a nyiwiweke no endleriwa swona hi vanhu van'wana. Ximawusa xi thiyiwile vito leri hi xikongomelo xo khensa nyiko ya bindzu ra ximawusa tanihi nyiko leyi humaka eka xikwembu ni hikokwalaho ka nkateko wo tumbuluxa

xibindzwana lexi xa ximawusa. Loko vanhu va khensa va endla tano ku kombisa ku amukela no kombisa nkoka wa leswi va endleriweke swona. Va kombisa leswaku loyi a nyikeke nyiko leyi a swi vona leswaku leswi a swi nyikeleke swi tisa ntsako no va swi amukeleka.

Munhu loyi a nyikaka nyiko yi amukeriwa hi ntsako wa hlohloteleka ku engeta a tisa tin'wana tinyiko. Tanihileswi nyiko ya vuswikoti byo tumbuluxa ximawusa yi humaka eka Xikwembu, vanhu va thya swimawusa swa vona mavito ya va "ka Dzuni" ku ri ku themendhela leswi Xikwembu xi va nyikeke nyiko yo tumbuluxa xibindzwana xa ximawusa leswaku xi ta engeta xi tisa tin'wana tinyiko eka vona ni le ka ximawusa lexi.

Leswi swi endla leswaku swimawusa swo tala swi humelela hi xitalo evuton'wini tanihileswi Xikwembu xi va katekisaka hi ku vona leswaku nyiko ya xona yi amukelekile. Van'waswimawusa vo tala va navela leswaku swimawusa swa vona swi humelela evutonwini ni leswaku Xikwembu xi va katekisa.

N'waximawusa u ni matimba, ntamu kumbe tinghitsu ku nga vuswikoti byo endla swilo swo karhi hambi swi tika ku dzunisa hi xikongomelo xo vuyeriwa. Matimba ya fambelana na vuswikoti byo tiyisela swiyimo leswi nga tiyiselekiki. Swi nga ha tlhela swi vula ku va ni nkikhiki wo endla swilo swo karhi leswi nga ni mbuyelo lowunene lowu tisaka ntsako, ku rhula ka mbilu ni moya.

Swimawusa swi thyiwa mavito lawa hi xikongomelo xo hlohlotela vanhu leswaku va va ni nkikhiki kumbe ntamu wo kota ku endlla swilo leswi nga ta endla leswaku va humelela kumbe ku va vuyerisa evuton'wini bya vona. Vanhu lava humelelaka evuton'wini bya vona va va ni ntsako ni ku rhula ka moya ni mbilu. Ku humelela ka swimawusa leswi, ku tsaka ka vona na ku rhula evuton'wini bya vona swi tsakisa vatswari, maxaka, vaakatiko ni vathyi va mavito lawa.

Loko Dzuni a ta va a vutisiwile leswaku hikokwalaho ka yini a thyle ximawusa xa yena vito ra "Dzuni" yena u angurile aku: "Ndzi lava vaxavi va dzuna hi timbilu va dzuna Yehova ku va va vile na nkateko wo kuma vukorhokeri bya leswi va swi lavaka kwala kusuhi na vona; na mina ndzi khensa Xikwembu ku va xi ndzi nyikile matimba yo aka ximawusa lexi leswaku ndzi ta kota ku pfuna vanhu hikuva swa laveka ku dzunisa loyi a endlaka leswaku u humelela tanihileswi ndzi nga humelela eka ku simeka xibindzwananyana lexi ku pfuna rixaka rs ka hina."

Endzaku ko vutisiwa leswaku xana a nga vula yini hi mathyelo ya vito ra ximawusa lexi xa 'ka Dzuni' na loko a ehleketa leswaku vito leri ri nga va ni xiave eka ku humelela kumbe ku tsandzeka ku humelela ka ximawusa lexi, Muhlokohlisiwa 3 yena u hlamurile a ku: "Ndzi vona vito leri ri fambelana na nhlamuselo ya vito lero ri thiyiwile hi ndlela ya kahle hikuva hakunene ha tlangela ku va hi xava swixavisiwa leswi a hi fanele hi khandziya swo khandziya hi ya swi xava ekule kuriku ni mali ya kona a hi na yona; jaha leri ri vile na xivono xa kahle; hi ta n'wi seketela hilaha ku nga heriki na n'wina ma swi vona kuri swi ya kona hikuva vaxavi va karhi va khitikana ku ta xava swixavisiwa leswi nga laha ximawuseni se ndza pfumela leswaku vito ri na xiave eka ku humelela kumbe ku tsandzeka ku humelela ka ximawusa."

Ka Nyiko

Ku na ximawusa lexi nga thyiwa vito ra Nyiko. Nyiko i nchumu lowu munhu a khensiwaka hi wona. Swi nga ha tlhela swi vula vuswikoti lebyi munhu a tumbulukeke na byona kumbe vutshila bya munhu. Van'wana va hlamusela nyiko yi ri talenta kumbe vuswikoti.

Ximawusa xi thyiwile vito ra Nyiko ku khensa nyiko ya ximawusa lexi a nyiwiweke xona hi Xikwembu tanihi leswi tinyiko ta ku humelela eka vuswikoti byo simeka xibindzwana xo fana na ximawusa byi humaka eka Xikwembu. Vanhu va tlhela va tshemba leswaku Xikwembu xi nga ha ya emahlweni xi engetela tin'wana tinyiko ehenhla ka vona ni le ka mabindzu kumbe swibindzwana swa vona. Hi tlhelo, van'wana van'waswimawusa va tshemba leswaku va nga hlohloleleka hi ku pfuniwa hi Hosi leswaku va va na tinyiko, talenta kumbe vuswikoti byo karhi leswi nga va vuyerisaka evuton'wini bya vona.

Endzhaku ka loko a ta va a vutisiwile leswaku xana vito ra ximawusa xa 'ka Nyiko' ri tumbulukile njhani, hi marito ya kwe, Nyiko u hlamurile a ku: "Lexi xi lo va xivono xo tlangela ndzi ku va Mumbi a ndzi katekisile hi nyiko ya miehleketo yo tumbuluxa ximawusa lexi ku va ndzi pfuna rixaka ra ka hina ku va va xava swin'wana na swin'wana leswi va swi lavaka kwala kaya ku va va papalata tinghozi ta le mapatwini ku ya xava swilo ekule na le kaya, i ku khensa *Gift* ya Xikwembu ku va xi ndzi kotisile."

N'wini wa ximawusa u ni ku tshemba leswaku u ta va na mikateko. Hileswaku u ta va na nkateko wa swilo leswinene swo tsakisa, swo amukeleka no rhandzeka, hambu ku vuyerisa, leswi humaka eka Xikwembu. Swi nga ha tlhela swi vula swilo leswi tlangelekaka no tlhela swi hoyozeleka kumbe ku tisa ntsako ni ku rhula ka mbilu ni moya.

Munhu loyi a nga kateka u humelela hi swilo swo tsakisa, swa kahle, leswinene, swo vuyerisa no tlangeleka evuton'wini bya yena. N'wamabindzu u thyile vito leri ximawusa tanihi ndlela ya ku tinavelela leswaku a humelela hi swilo swa kahle evuton'wini bya yena. Leswi swi endla leswaku va hanya kahle hikuva munhu loyi a nga ni ntsako embilwini ya yena u va ni ku rhula ka moya.

Muhlokohlisiwa 4 u hlamurile endzhaku ka loko a ta va a vutisiwile leswaku xana u vona onge vito ra ximawusa lexi xa "Nyiko" ri nga kota ku koka rinoko ra vaxavi no endla leswaku ximawusa lexi xi humelela kumbe xi wa hi ku va aku: "Hakunene ndzi vona ongeti vito leri ri nga swi kota ku koka rinoko ra vaxavi no endla leswaku ximawusa lexi xi humelela hikuva i vito leri ri vulavulaka hi swilo swa kahle swa tinyiko lero a ku na xo biha eka rona hikokwalaho mi vonaka na mavito lama ya vaNyiko ma tele swinene laha mugangeni ku komba leswaku i vito leri fambelanaka na leswi vanhu va swin tswakelaka '*that's why*' vanhu va seketela ximawusa lexi hindlela leyi va xi seketelaka ha kona."

N'waximawusa tanihi vaseketeri va yena, va kumeka exikarhi ka mindyangu leyi ku nga na vusweti. Ku tumbuluka xa ximawusa lexi ku nyika ku tshemba ka leswaku ximawusa lexi xi ta va ni mikateko leyi humaka eka Xikwembu yi ri mikateko leyi nga cincaka xiyimo xa vutomi bya vanhu byi va lebyinene emugangeni ni le ka n'wini wa ximawusa na vaxavi.

Ka Vongani

Vito vongani ri tumbuluka eka riendli "ku vonga" leswi vulaka ku khensa eka swo karhi. Hi nga ha tlhela hi tirhisa rito leri ku dzunisa ku va hi endleriwe swa kahle. Swimawusa swi thyiwa mavito ya va Vongani ku ri ku khensa vanhu hinkwavo lava endleke leswaku ku va ni vuxaka lebyi endleke leswaku ku hetelela ku vile na ximawusa.

Leswi swi nga ha tlhela swi kongomisiwa eka ku dzunisa Xikwembu ku va xi katekisile leswaku ximawusa xi simekiwa. Ku dzunisa loku ku nga ha tisa yin'wana mikateko endyangwini ni le ka xibindzwana xa ximawusa lexi. Tanihileswi vanhu va lavaka mikateko emindyangwini ya vona ni le ka swibindzwana swa vona, va thya swimawusa mavito ya va Vongani hi ku ehleketa leswaku vito leri ri nga va na nkucetelo wa kahle eka nhluvuko wa mabindzu ya vona.

Leri i vito leri nga ha tlhelaka ri tumbuluka eka rito khensa leswi vulaka ku tlangela nyiko kumbe malwandla yo karhi na ku dzunisa Xikwembu. Swimawusa swi thyiwa mavito lawa ku ri ku tlangela kumbe ku hoyozela nyiko ya xibindzwana xa ximawusa lexi simekiweke. Ku hoyozeriwa maxaka, vanghana ni hinkwavo lava veke ni xiave eka ku hlohlotela rirhandzu leri tiseke nyiko ya ximawusa. Ku tlangeriwa ni Xikwembu ku va xi va nyikile nyiko ya ximawusa.

Munhu loyi a khensaka hi loyi a nga ni ntsako ni rirhandzu embilwini ya yena. Ntsako lowu ni rirhandzu leri swi va ni nhlohlotelo wa kahle ehenhleri ka van'waswimawusa leswaku va va ni mikateko hikokwalaho ko va va khensile loko va ta va va nyikiwile nyiko ya xibindzwana xa ximawusa. Ku ni ntshembo wa leswaku xibindzwana lexi xa ximawusa xi ta papalata mabadi lama nga tshukaka ma lava ku va landzelela loko ximawusa xi thyiwa vito leri fambelanaka na sweswo.

N'waximawusa u vonga nseketelo, vutlhari, ntokoto, vutshila, vuswikoti kumbe dyondzo yo karhi. Endzhaku ka loko a ta va a vutisiwile leswaku vito ra ximawusa xa 'Ka Vongani' ri te njhani, Vongani u hlamurile hi marito ya yena aku: "*Eish, broer*, i ku zama zama marha ndzi khensa Xikwembu, hi ndzexe a ndzi nga ta swi kota, wo va nkateko lero munhu o fanela a tlangela hi ku va a ku wa Vonga, ku vongiwa matimba *broer*, se vaxavi vo fanela va swi tiva leswaku hi le ka Vongani wo vonga leswi Xikwembu xi nga n'wi katekisa hi miehleketo xo tumbuluxa limbindzwani leli *broer*."

Loko munhu a ri na vutlhari, ntokoto kumbe vutshila, u kota ku endla swilo leswinene, swo saseka no vuyerisa handle ko nonon'hweriwa. Dyondzo yo karhi leyi munhu a yi kumaka kumbe leyi a nga na yona ya swi kota ku n'wi pfuna evuton'wini bya yena.

Ximawusa xi thyiwa vito leri leswaku xi kula ku kombisa vutlhari, ntokoto ni vutshila. N'wini wa ximawusa u navela ku kombisa vaakatiko leswaku va va ni vutlharhi, ntokoto ni vutshila leswaku va ta endla swilo swa kahle swo saseka no vuyerisa evuton'wini. Vaakatiko va tlhela va naveleriwa dyondzo leyi nga ta endla leswaku va va ni vutivi lebyi nga ta va pfuna no tlhela byi vuyerisa rixaka tanihi leswi dyondzo xi nga xitlhangu xa vutomi. Dyondzo yi endla leswaku swilo swi olova evuton'wini naswona ya pfuna ku ololoxa swiphigo swa vutomi na le ka vaxavi hi voxe ku va va khensa ku va ku ri na bindzu leri va pfunaka.

Muhlokohlisiwa 5 u hlamurile endzhaku ka loko a ta va a vutisiwile leswaku Xana u vonge onge vito leri nga thyiwa Ximawusa xa 'Vongani' ri nga va ni nkucetelo lowunene eka ximawusa lexi ni le ka vaakatiko aku: "Ndzi vona onge ri nga va na nkucetelo wa kahle wo vanhu va vonga leswi va nga na swona kumbe leswi Xikwembu xi nga va nyika swona, ndzi vona onge vito leri ri fambelana na n'wini wa ximawusa tanihileswi vito ra yena a nga Vongani lero swilo leswi swi na ku fambelana hikuva loko u vonga eka xikwembu na xona xa swi kota ku tlhela xi ku vonga hi swin'wana swilo, na vo vanhu na vona va ku vonga hi ku va va ku seketela leswaku u kota ku humelela u ya emahlweni tanihilaha vaxavi va nga ku n'wi seketeleni hi xitalo ha kona."

Ka Tiyi na Yingi

Tiyi na Yingi i mavito ya vana va n'wini wa ximawusa loyi a nga ni ku tshemba leswaku Xikwembu xi n'wi nyikile nyiko ya vana lava a faneleke ku va singilela xi tlhela xi n'wi nyika nyiko yo tumbuluxa ximawusa. Vito leri ri thiyiwile ximawusa hikokwalaho ko tshemba leswaku Xikwembu xi ta tlhela xi n'wi tiyisa na ku n'wi kotisa ku ndlandlamuxa ximawusa xa yena. U ni ku tshemba leswaku Xikwembu xi n'wi nyikile vutlhari, ku nga vutivi byo kota ku tshula kumbe ku endla swo karhi, xikan'we ni vutshila kumbe vuswikoti. U tinavelela leswaku a va ni vuswikoti byo a tiya eripfumelweni ra yena ro tumbuluxa ximawusa lexi nga ta humelela kumbe ku endla swo karhi leswi nga kotaka ku n'wi hanyisa kumbe ku hluvukisa vaakatiko na ku tlhela yena a tihluvukisa no hluvukisa vana va yena evuton'wini.

Endzhaku ka loko a ta va a vutisiwile leswaku u fikise ku yini eka xiboho xo thya ximawusa xa yena vito ra 'Ka Tiyi na Yingi', n'waximawusa u hlamurile hindlela leyi:

“Ndzi hlohleteriwiile hi ku navelela vana va mina swilo swa kahle na hi ripfumelo hi tlhelo ra swa vukhongereri leswaku mavito ya landzelela lero loko u tiyisela u tlhela u yingisela u nga va ni nkateko wo swi va hi ndlela yoleyo na le ka vana hambu na le ka rixaka hikuva ku tiyisela na ku yingisela swi tala ku tswala mihandzu leyinene hikokwalaho ndzi thyile ximawusa lexi mavito ya vana va mina leswaku ximawusa lexi xi tswala mihandzu leyinene ku pfuna rixaka no va na mina ndzi ta vevukeriwa hi tlhelo ra swa vutomi hi ku va va tiyisela na ku yingisela hikuva Xitsonga xi ri ‘ku yingisa swi tlula magandzelo’; leswi swi ta endla leswaku ku va na ku humelela hi matlhelo hinkwawo.”

Muhlikohlisiwa 6, endzhaku ka loko a vutisiwile leswaku U vona onge vito ra ximawusa ra :” Ka Tiyi na Yingi” ri ri na risima ro va ri nga tlhontha vaxavi ku seketela ximawusa lexi ku va xi nga humelela kumbe ku wa, u hlamurile hi marito ya yena n’wini, aku: “Rona ri nga tshuka ri ve ni nkucetelo wa kahle hi tlhelo ra nseketelo ni ntirhisano eka vaxavi ni le ka n’wini wa ximawusa ehenhleri ka vanhu lava nga ni xivono xin’we hi tlhelo ro humelela eka swavutomi loko va tirha swin’we ku tisa nhluvuko tanihi leswi ximawusa lexi xi kotaka ha kona ku tisa nhluvuko eka vaakatiko hikuva hakunene ku yingisela swa vuyeriwa tanihilaha mi vonaka ha kona n’waximawusa loyi a vuyeriwa.

Loko munhu a ri na vutlhari u kota ku endla swilo leswi endlaka leswaku a humelela handle ko nonon’hweriwa. A nga ha tlhela a kota ku pfuna van’wana vanhu hikokwalaho ka vutlhari bya yena. Leswi swi nga ha tlhela swi endla leswaku a vuyeriwa na hi swa le mandleni leswi nga endlaka leswaku a hanya vutomi lebyinene.

U kombisa vutshila bya vuxongi kumbe vuswikoti byo hlamarisa byo endla swilo swo karhi, vutivi, ntokoto ni dyondzo eka vana va yena na le ka vaakatiko. Loko munhu a ri ni vuswikoti byo hlamarisa byo endla swilo wa humelela evuton’wini bya yena, wa vuyeriwa swinene, u va ni ntsako wa moya ni mbilu a tlhela a va ni ku rhula ko va a vona norho wa yena wu humelela tanihileswi n’wini wa ximawusa lexi a koteke ku humelela a tinghenisa xikolo hikokwalaho ka ximawusa xa yena ku kondza a va mudyondzisi.

U ni xikongomelo xo va mavito lawa ya ta va ni nhlohlotelolo lowunene evuton'wini bya vana na ximawusa xa yena na le ka vaakatiko leswaku va ta kota ku pfuneka, va va ni ntsako wa moya ni mbilu ni ku rhula. Dyondzo, vutivi ni vutshila swa hanyisa naswona. Swa vuyerisa tanihileswi na yena a humeleleke. Ku humela ka ximawusa ku tsakisa vathyi va mavito lawa leswaku hakunene ku navela ka vona ehenhleri ka swimawusa swa vona ku hetisekile.

Muthyi u vonile vunene byo tshembela eka norho wa yena wo humelela. Vunene swi vula ku lungha kumbe swilo swa kahle leswinene swo lulama swo tshamiseka swo amukeleka swi tlhela swi rhandzeka no tsakisa. N'waximawusa u vile na ku tsakela no navela vana va yena swilo swa kahle, swo lulama, swo tshamiseka, leswinene, swo amukeleka swi tlhela swi rhandzeka no tisa nhluvuko na vukorhokeri kwala nyongeni leswaku vanhu va nga karhateki hi ku va va kuma vukhorhokeri lebyi ekule ni laha va tshamaka kona. Leswi a swi endla ku lava ku hunguta vusweti emugangeni wa ka vona.

Mavito lawa ya va ni nhlohlotelolo eka mahanyelo ya vana lava. Va kula va ri vana lava endlaka swilo swa kahle, leswi tsakisaka mutswari wa vona. Vana lava nga ni vunene va ni vumunhu, va xixima, va ni xichavo kumbe nhlonipho, va tiyile naswona va yingisela. Leswi swi endla leswaku va rhandzeka no amukeleka hi ku olova. Vana lava va kula va ri ni ntirhisano ni vanhu van'wana, va ni ntsako naswona va humelela evuton'wini bya vona.

Va kombisa rirhandzu tanihi tata wa vona loyi a kombisaka rirhandzu ra vaakatiko va muganga wa ka vona. Rirhandzu swi vula ntwanano wa swiviri swa lava rhandzanaka, tintswalo ni malwandla. Rirhandzu ri endla leswaku ku va ni ntwanano exikarhi ka vanhu. Ri tisa ni ntsako evan'hwini. Ri endla leswaku vutomi byi olova no nandziha ni leswaku vanhu va tiphina no tshama hi ku rhula handle ka timholovo laha misaveni ni le mindyangwini. Leswi swi tlhela swi endla leswaku va va ni rihanyu ra kahle. Loko munhu a hanye kahle a nga tshameli ku vabya hambu swi nga fanelanga. Leswi swi engetela masiku ya ku hanya laha misaveni.

N'waximawusa u thyile ximawusa xa yena vito leri ku ri ku navela leswaku vana va yena va kula va ri ni rirhandzu, tintswalo ni malwandla evuton'wini bya vona. Leswi swi endla leswaku va tiphina hi vutomi. Va papalata timholovo ni madzolonga evuton'wini bya vona va tlhela va hanya malembe yo tala hikokwalaho ka rihanyu lerinene.

U teka vana va yena tanihi swiluva. Xiluva swi vula nsindzu lowu tswariwaka hi ximilana, vuluva kumbe bilomu. Lowu i nchumu wo xonga wo saseka no khavisa wu tlhela wu nuhela kahle. Xiluva xi fambelana na rirhandzu, ntsako wa mbilu ni moya ni swilo leswi kokaka rinoko. Xiluva i nchumu lowu lavaka ku khomiwa kahle ni hi vukheta swinene. Tanihi leswi wu nga olova, wu lava ku hlayisiwa.

N'waximawusa u thya vito leri ku ri ku kombisa ntsako wa rirhandzu ra yena eka vana va yena lava velekiweke laha ndyangwini leswaku swi xongile, swa sasekisa, swi tisa ntsako, ku rhula ka moya ni mbilu, swa khavisa no navetisa swi tlhela swi koka rinoko ra vanhu. Vana lava va naveleriwa ku va kula kahle va hlayisekile hi vukheta ni rirhandzu.

Ka Gaza

Gaza i vito leri tumbulukaka eka xifundza xa tiko ra Muzambiki eMaputo tlhelo ra khale ka tikokulu ni mfumoxivongo swa Vatsonga-Machangana, lowu veke kona enkarhini wa xihlawuhlawu ku nga Gazankulu. I vito leri fambisanaka na mfuwo wa rixaka ra Vatsonga-Machangana. Mfumo/Rifumo i rito leri tumbulukaka eka rito fuma, leswi vulaka ku lawula, ku rhangela vanhu etikweni kumbe ku va ni rifumo, ku nga vukosi, vun'wini bya xan'wanchumu, bya swilo swo tala swa nkoka, vufuwi kumbe rifuwo. Swi nga ha tlhela swi vula ku va ni matimba ehenhleri ka vanhu lava rhangeliwaka endhawini yo karhi hi nkarhi wo karhi, ku tiba xifuva na ku tinyungubuya.

N'waximawusa u thya ximawusa ku tlangela vito ra yena ra Gaza tlhelo mfumo kumbe rifumo ra rixaka ra Vatsonga-Machangana hi ku va navelela leswaku va va vanhu lava nga ta va varhangeri etikweni kumbe emitirhweni laha va nga ta tirha kona loko se va kurile tanihileswi na yena a nga vuya a humelela a va nhloko ya xikolo tlhelo mufundhisi emugangeni wa ka vona. Va tlhela va naveleriwa leswaku va va na swa vona, swa le mandleni leswi nga ta endla leswaku va humelela evuton'wini bya vona.

Va naveleriwa leswaku va va ni swilo swo tala swa kahle swo saseka leswinene swa nkoka wa nxavo wa le henhla.

Gaza u teka leswi swi ri musa wa Xikwembu. Musa swi vula tintswalo kumbe malwandla. Ximawusa xi thiwile vito ku navela nakambe leswaku xi kula hikokwalaho ka malwandla ya Xikwembu ku pfuna ku lwisana na vusweti. Loko munhu a va ni musa ni malwandla wa kateka emahlweni ka Xikwembu. Xikwembu xi n'wi endla hi tintswalo hikokwalaho ka mahanyelo ya yena lamanene, wa humelela evuton'wini bya yena. U tlhela a va ni ntsako wa moya ni ku rhula embilwini ni le vuton'wini bya yena hikuva wa humelela.

Ku kateka ni ku humelela ka ximawusa lexi, hi ku pfuniwa hi Hosi, ku tsakisa muthyi wa vito leri, ku tisa ntsako wa vutomi ni ku rhula ka mbilu ni moya. Vito leri ri vile ni nhlohotelo lowunene ehenhleri ka n'wini wa ximawusa lexi kun'we ni le ka vaakatiko lava tanihileswi ku nga ni ku tshemba leswaku mavito ya ni ku landzelela swiendlo swa mavito lawa va thyiweke wona.

Hi nomu wa yena Gaza u vula leswi: "lowu i nsovo ni musa, rirhandzu, malwandla ni tintswalo ta Xikwembu". U hlamusela leswaku u thyile vito leri ku kombisa nsovo wa Xikwembu lexi nga ni xikongomelo lexinene hi vutomi bya yena. Xikongomelo xa ku n'wi tirhisa leswaku a tisa rivoningo na ku cinca evuton'wini bya vaakatiko va muganga wa ka vona. Leswaku vaakatiko va kula hi rirhandzu no tlhela va rhandzeka eka van'wana vanhu. Rirhandzu, malwandla ni tintswalo i mihandzu leyinene ya moya. Rirhandzu a ri na mavondzo, a ri na mona, ri tisa ku rhula, naswona ra hanyisa.

Ximawusa lexi xi thyiwa vito leri hi ku tshemba leswaku xi ta endla leswaku vaakatiko va tshama va tsakile emoyeni ni le timbilwini ta vona. Ku ni ku tshemba leswaku Xikwembu xi ta katekisa ximawusa lexi, hikokwalaho ka ku navela loku vathyi va mavito lawa va vaka na kona ehenhleri ka swimawusa swa vona, kutani va humelela

evuton'wini bya vona. Ku ni ku tshemba leswaku mavito ya ni nhohlotelo kumbe ku landzelela mahanyelo ya vanhu.

Muhloko hansiwa 7 u hlamurile endzhaku ka ku va a vutisiwile leswaku xana u vona vito ra ximawusa xa Gaza ri thiyiwile ku ringanela ku va ri nga tisa ku humelela kumbe ku tsandzeka ka ximawusa loko a ku: "Ndzi ehleketa leswaku vito leri ri thiyiwile hi vuronwana hikuva Gaza u thyile vito ra ximawusa xa yena vito ra yena ra le pasini hikuva a tiva leswaku wa tiveka no va vanhu va n'wi tsakela hikokwalaho ka mitirho ya yena leyo saseka lero a swi tiva leswaku *nomakanjhani* vaxavi va ta seketela ximawusa xa yena hikokwalaho hi vonaka vaxavi va khitikana ku ya kuma vukorhokeri eka ximawusa lexi."

4.2.3 MAVITO YO SUKA EKA VITO RA N'WINI WA XIMAWUSA

- Ka Gwazeni
- Ka Jikawexe
- Ka Silwani
- *Lapha Side*
- Ka Martin Chakachaka

o Ka Gwazeni

Gwazeni i rito leri tumbulukaka eka rito ra Xizulu “i ku Gwaza” leswi vulaka ku tlhava. Leswi swi fambisana na ku tlhava xo karhi. Hi xitalo ku tlhaviwa nchumu lowu hanyaka. Ku nga ha va munhu kumbe xifuwo xo karhi lexi hanyaka. Swi tlhela swi fambisana na ku twisa ku vava, ku dlaya kumbe ku herisa vutomi bya xo karhi. Swi nga ha tlhela swi fambisana na rifu kumbe mahanyelo kumbe swihumelelwa swa munhu wo karhi eka nkarhi lowu nga hundza kumbe nkarhi wolowo. Ri nga ha thyiwa tanihi vito ro duvulela ri nga ri ra ntiyiso kambe ri ri vito leri fambelanaka na mikhuva kumbe mahanyelo yo karhi ya munhu. Ximawusa xi thyiwile vito ra Gwazeni hikokwalaho ko va muthyi/ vathyi va vito leri va tsundzuka swo karhi leswi nga humelela no khumba timbilu ta vona hi nkarhi wo karhi tanihilaha n’wini wa ximawusa a hlamuleke ha kona loko a ta va a vutisiwile leswaku xana vito ra ximawusa xa “Gwazweni *Tuck Shop*” ri tumbulukile njhani, laha a hlamuleke hi nomu wa yena aku: “Leri i vito leri ndzi tivekaka swinene hi rona eka vanhu naswona ri le kusuhisui swinene ni mbilu ya mina tahihileswi ri ndzi tsundzuxaka ta ku kula ka mina na leswi a hi hanyisa swona na vafana hikuva loko yi fanele yi suka na vona a va swi tiva ku a ni chacheriwi marhonge ni”. Leswi swi nga ha tlhela swi tsundzuxa van’wana hi timhangu tin’wana leti fambelanaka na vito leri.

Yan'wana ya mavito lawa ya thyiwa hi ku gega vanhu van'wana lava hleketeleriwaka leswaku va nga va ni mona wo endla tanihilaha vito ri vulaka swona. Vunyingi bya vanhu lava thyiwaka mavito lawa kumbe ku va swimawusa swa vona swi thyiwa mavito lawa a va tali ku swi tsakela tanihi leswi va tivaka leswaku ya vula yini. Va ehleketa leswaku swimawusa swa vona swi nga tshuka swi fananisiwa kumbe ku yelanisiwa na mavito lawa hambu swi nga fanelanga. Van'wana va hlekuriwa hikokwalaho ka mavito yo yelana na lawa. Vakona van'wana lava seketelaka mavito lawa.

Vaseketeri vo hlayanyana va nga ha va ni ku sola. Ku sola swi vula ku nyadza, ku tekela swilo ehansi kumbe ku vonela swilo ebodlheleni. Vaseketeri va nga ha sola mhaka ya xigego ehenheleni ka vito leri hikokwalaho ka swiendlo swa vanhu van'wana swo karhi leswi nga humelela leswi fambelanaka na vito leri. Leswi swi nga endla leswaku va twa kumbe ku vona ku ri na ku voneriwa ka swilo ebodlheleni kumbe ku tekeriwa ka swilo ehansi.

Vanhu va twisisa leswaku mavito lawa ya tala ku ka ya nga ri na ku rhula evuton'wini bya vona hikokwalaho ko va ya hlekuriwa no soriwa hi van'wana vanhu. Swi nga ha va tano eka vanhu lava nga na ku hlohloleka ku va va humelela evuton'wini bya vona. Va nga ha twisisa leswaku leswi swi nga vanga ntshikelelo eka ku va va humelela tanihileswi vito ri nga na ku landzelela. Va nga ha twa va voneriwa ebodhleleni no njadziwa hi vanhu.

Muhlokohlisiwa 8 endzhaku ka loko a ta va a vutisiwile leswaku xana matwisiselo ya yena hi wahi mayelana na mathyelo ya vito ra ximawusa xa Gwazeni yena u hlamurile hindlela leyi: "Vito leri ri endlile leswaku ndzi va ni ku kanakana ko va ndzi ehleketa leswaku ximawusa lexi xi nga va xi simekiwile hi mavoko lama nga basangiki tanihileswi vito leri ri nga ni ku yelana swinene na mitirho ya tinsulavoya lero swa endleka leswaku na yena n'wini wa ximawusa lexi a ri tano, lero kahlekahle swa kanakanisa; mina ni na ku solanyana no xi chava xihisa lexi; ni vona onge na vanhu a va xitolovelitoloveli, phela a xi hlekahleki swona kahle, lero xa chavisanyana; xi na xindzhuti, na vanhu a va xi toloveli ximawusa lexiya"

Vanhu va nga ha twisisa leswaku leswi swi nga ha tlhela swi va vangela khombo. Va nga ha tivutisa leswaku i khombo kumbe nghozi ya njhani leyi nga humelela leyi nga hlohlotela vito ra muxaka lowu. Swi nga ha va tsundzuxa khombo kumbe makhombo lama nga tshama ma humelela evuton'wini bya vona leswaku loko va vona ximawusa lexi va tsundzuka leswi nga tshama swi va humelela. Van'wana vanhu va vona i nga ku vito leri ri nga ha va ni ntshikelelo eka ximawusa hi ku tiva leswaku va nga tshuka va humelela hi makhombo kumbe va ti twa va nga hlayisekanga eka ximawusa lexi. Van'wana va nga ha tlhela va hlekula kumbe ku hlekuriwa hikokwalaho ka vito leri.

Van'wana vanhu va nga ha tsundzuka nyimpi kumbe ku lwa loko va tsundzuka vito leri. Va ehleketa leswaku ximawusa lexi xi thiywilke vito leri ku ri ku lava ku tsundzuka ku lwa ko karhi loku nga va kona evuton'wini bya muthyi wa ximawusa lexi. Leswi swi nga ha vanga ntshikelelo ni xihuhuri evuton'wini bya ximawusa lexi hi ku va xi hlekuriwa hi vanhu van'wana hikokwalaho ka vito leri xi thyiweke rona. Van'wana va thya swimawusa mavito lawa ku ri ku lava ku kuma tinhlamuselo ta timholovo leti vaka kona emindyangwini kumbe evuton'wini enkarhini wa ku hanya ka vona.

Leswi swi nga ha vanga maxangu evuton'wini. Maxangu swi vula ku xaniseka, ku tikeriwa, ku nonoheriwa kumbe ku hlupheka. Van'wana vanhu va vula leswaku i mavito ya maxangu hikokwalaho ka ku xaniseka, ku hlupheka, ku tikeriwa loku nga va kona enkarhini wa ku velekiwa ka n'wini wa ximawusa leswi nga endla leswaku a lwa ku kondza a humelela. Va vula leswaku ku thyiwe vito leri tanihi xitsundzuxo xa ku hlupheka loku nga tshama ku va kona. Va twisisa leswaku leswi swi ni nhlohlotelo wo biha evuton'wini bya vana lavatsongo lava tanihileswi va nga kulaka hi ndlela ya madzolonga, ku hlupheka no xaniseka evuton'wini bya vona tanihileswi ku nga ni ku tshemba leswaku mavito ya landzelela.

Ka Jikawexe

Jikawexe i rito leri tumbulukaka eka “Jika hi wexe”. Ku nga xivulwahosi kumbe xivulwan’we lexi nhlamuselo ya xona ku nga ku va munhu a tilulamisa eka mahanyelo kumbe swiendlo swo karhi swa yena handle ko va a tshinyiwa kumbe ku byela hi van’wana vanhu ku cinca kumbe ku hundzuka eka mahanyelo lama hi xitalo ya va ka lama nga lulamangiki.

Vanhu va nga va na swivutiso swo tala mayelana na vito leri leswaku xikongomelo kumbe nhlamuselo ya rona yi nga va yi ri yihi, i vito leri lavaka tinhlamuselo to karhi ta swilo leswi thonthaka miehleketo? Xivutiso xa muxaka lowu xi tala ku va kona eka swilo leswi humelelaka munhu. Van’wana va vona ri ri vito leri nga tisaka dyondzo ya leswaku munhu u fanela ku tilulamisa handle ko va a lulamisa hi van’wana vanhu. Swimawusa leswi swi thyiwa mavito lawa hikokwalaho ka swiyimo leswi vanhu lava

nga tekiwa va hlanganaka na swona evuton'wini. Hi kuma leswaku mavito lawa ya ni nhlohotelo lowunene evuton'wini bya vanhu ni le ka Ximawusa lexi.

Leswi swi nga endla leswaku va hlawula mahanyelo lamanene. Ku hlawula swi vula ku pambula xo karhi exikarhi ka swin'wana. Ku nga ha hlawuriwa swilo leswinene kumbe swo biha exikarhi ka swilo swin'wana. Ximawusa xi thiwile vito ku va vanhu va hlawula na ku hlohotela van'wana vanhu leswaku va hlawula swin'wana swilo leswinene exikarhi ka swin'wana leswo biha. Swi nga ha va swi ri swilo swo biha kumbe swo saseka. Loko vanhu va hlawula swilo leswinene swi nga ha endla leswaku va vuyeriwa.

Loko ximawusa xi thyiwa vito ra Jikawewe xi nga va xi kombisa ku va munhu a ri na mfanelo yo hlawula kumbe ya ku tihlawulela mahanyelo lama a lavaka ku ma landzelela evuton'wini bya yena. Leswi swi nga ha va na switandzhaku leswinene na leswi swo ka swi nga sasekanga. Ku hlawula loku nga riki lokunene ku nga ha vanga madzolonga eka vutomi hikokwalaho ko landzelela hi vito leri.

Jikawexe u angurile loko a ta va a vutisiwile leswaku xana vito ra ximawusa lexi xa Jikawexe ri te njhani hi ku va aku: "Sivara, a hi fanelanga hi khomana mavoko, munhu o fanela ku jika hi yexe a landza ndlela *straight*, hi nga khomani mavoko svara. A swi laveki hi khomana mavoko. Munhu o byeriwa kuri a gayelayexe ta vutomi kutani a ti lulamisa. A swi lavi munhu a za a byeriwa kunene ku mi hi khoma mavoko; Xitsonga xi ri tano, munhu o tilulamisa hi yexe; mi ta n'wi vona a khoma *straight* hi mpela sivara; futhi a ni buli sivara."

Vanhu va nga ha papalata mitengo. Mitengo i rito leri tumbulukaka eka rito "tenga" leswi vulaka ku vutisa timhaka to karhi leti nga ntlhotlho lowu faneleke ku va ni xintshuxo. Ximawusa xi thyiwa vito leri ku lava ku kombisa mhaka yo kuma xintshuxo xa swiphiquo swo karhi leswi nga kona evan'hwini ni le mindyangwini.

Ximawusa lexi thiywaka vito enkarhini lowu xi nga va xi ringeta ku lava ku kuma xintshuxo evan'hwini ni le mindyangwini ku va va papalata mitengo. Mavito lawa ya nga va ni nsusumeto wa kahle eka vanhu emugangeni na le ka migangaakelano ku va va landzelela vito leri. Loko vanhu va hlangana na swirhalanganyi evuton'wini bya vona ivi ku va na ku ringeta ku va ku hlanganiwa ku kuma xintshuxo, ku va ni ku kholwa leswaku mavito ya muxaka lowu ya nga va ni nkucetelo wa kahle.

Leswi swi nga endla leswaku va tshika mahanyelo yo hamboloka. Ku tshika swi vula ku yima ku endla, ku hlayisa, ku sukela nchumu wo karhi lowu a wu ri na wona kumbe lowu a wu ri ehansi ka vulawuri bya wena. Swimawusa swi thiywa mavito lawa ku ri ku lava ku tsundzuka mhaka yo karhi leyi nga humelela hi nkarhi wa ku hanya ka vona. Nkarhi wun'wana swimawusa swi thiywa mavito lawa ku ri ku gega vanhu van'wana hikokwalaho ka swiendlo swo ka swi nga amukeleki leswi va swi endlaka leswaku a va swi tshiki hi voxe handle ko va va tsundzuxiwa. Swiendlo kumbe mahanyelo yo biha ya na switandzhaku swo biha tanihileswi eku kuleni vana va hlanganaka na mitlhontlho evuton'wini bya vona. Hikokwalaho, ku tshembiwa leswaku mavito lawa ya nga pfuna ku papalata mikhuva yo tano.

Muhlokohlisiwa 9 u angurile loko a ta va a vutisiwile leswaku xana u vona vito ra ximawusa ra 'Jikawexe' ri thiyiwile hindlela leyi faneleke ku va ri nga kota ku koka rinoko ra vaxavi ku va ximawusa lexi xi nga humelela kumbe e-e. hi ku va a ku: "Heyi, rona ri *controvesialnyana* loko u nga ehleketanga u dzika ngopfu leswaku ri vula yini, kahlekahle ro fana na n'wini wa ximawusa hikuva a nga twisisekinyana kahle hikokwalaho ka misavu ya yena marha loko wo dzikanyana u ta kota ku twisisa leswaku ri ni nhlamuselo leyi twalaka yo munhu o fanela ku ti lulamisa hi yexe hi tlhelo ra swiboho swa vutomi; Hi ku vona ka mina vito leri ri kombisa vutshila byo tshula mavito; kambe tanihi vito ri nga ha va ni ncucetelo wo ka wu nga twisiseki eka vaxavi tanihilaha mi vonaka ha kona hi muakonyana wa kona ku a wu twisisekinyana kahle."

Ka Silwani

Silwani i vito ra tikoxikaya leri kumekaka ehansi ka mfumoxivongo wa khale ka matikoxikaya ya Gazankulu. Ximawusa lexi hambileswi sweswi xi nga nyikiwa vito rintshwa ra Bungeni *Tuck Shop* ku nga vito ra muganga lowu ximawusa lexi xi kumekaka eka wona xa ha tivekaka swinene hi vito ra 'Ka Silwani'. Ximawusa lexi xi thyiwile vito leri hikokwalaho ka leswi n'wini wa ximawusa lexi a taka a huma eka tikoxikaya ra ka Silwani. N'wini wa ximawusa u hlamurile endzhaku ka loko a ta va a vutisiwile leswaku hikokwalaho ka yini ximawusa xa yena xi tiveka hi vito ra leswaku hi le ka Silwani aku: "I vito leri nga thyiwa hi vaxavi va ndhawu leyi ya muganga wa ka Bungeni tanihileswi vanhu va ndzi vitanisaka swona hambileswi ri nga riki vito ra le pasini."

Silwani i rito leri tumbulukaka eka ririmi ra Xizulu, leri nhlamuselo ya rona ku nga ku "hi lwela yini?". Van'wana va vula leswaku ri tumbuluka eka "isilwana" leswi vulaka

xiharhi hi Xizulu, kasi lavan'wana va vula leswaku ri tumbuluka eka rito "seloane" ku nga rito ra Xipedi ra ririn'wana ra Sepulane leri vulaka ku lwa.

Hi ririn'wana leri, nhlamuselo ya vito leri yi fambisana na ku hloma kumbe ku lwa nyimpi. Ku nga ha va ku tilulamisela ku lwa nyimpi ya leswinene kumbe swo biha. Hi xitalo, ku hloma swi fambelana no tilulamisela ku lwa nyimpi yo karhi ni nala wa wena hi xikongomelo xo lava ku hlula kumbe ku humelela. Loyi a hlomaka, u hloma hi xikongomelo xo lwa a hlula nyimpi. Ximawusa xi thyiwa vito leri, nkarhi wun'wana ku ri ku gega valala va n'waximawusa kumbe hi ku kongomisa eka nchumu wo karhi lowu a lavaka ku wu hlula leswaku a ta humelela evuton'wini.

Mavito lawa, ya nga va ni nhlohotelo wa kahle kumbe wo biha eka van'wana vanhu. Van'wana va nga vula leswaku leswi swi nga endla leswaku vanhu va rhandza timholovo ni ku lwa hi xikongomelo xo hlula hambu swi nga fanelanga, va ku hi vona va Silwani, vo fanela ku tilulamisela ku lwa va hlula, kasi van'wana va hloma va hlomela ku lwa nyimpi ya vusweti kutani va hlula. Laha ku nga ha vuriwa leswaku vito leri ri ve ni nkucetelo wa kahle tanihileswi n'wini wa ximawusa lexi a nga humelela a va mudyondzisi no va n'wamabindzu wa xiyimo xa le henhla.

Leswi swi hunguta ku hlupheka kumbe ku xaniseka, ku dya rikoko ra xilondza kumbe ku pfumala swa wena. Van'wana va hlamusela leswaku ximawusa lexi xi tumbuluxiwile hi nkarhi lowu a ku ri na ku xaniseka, ku hlupheka ku pfumala swa le mandleni kumbe vusweti emindyangwini ya kwala mugangeni kutani va xi thya vito leri tanihi xitsundzuxo xa ku tikeriwa, ku xaniseka, ku hlupheka no swela emikarhini leyi ximawusa xi nga tumbuluxiwa ha yona.

Van'wana va nga ha vula leswaku mavito lawa ya ni ntshikelelo kumbe switandzaku swo biha ehenhleri ka vanhu. Va vula leswaku loko vanhu va kula va nga hlangana na swirhalanganyi evuton'wini bya vona va hatla va hela matimba ya ku va va kuma swintshuxo eka mitlhontho leyi va hlanganaka na yona hi ku va va hanya tanihi

swihari. Va va ni ku tshemba leswaku xiyimo xa vona xi nga ha va tano hikokwalaho ka mavito lawa ya thiwaka yo yelana na swiharhi, tinyimpi kumbe timholovo. Ku ni ku tshemba leswaku mavito ma landzelela mahanyelo ni vutomi bya vanhu ku ya hi mavito lama thiwaka. Leswi swi nga ha va xin'wana xa swivangelo lexi nga endla leswaku n'wini wa ximawusa a cinca vito ra ximawusa xi tiviwa hi vito ra 'Bungeni *Tuck shop*' ku nga vito ta muganga lowu ximawusa lexi xi kumekaka kona hambileswi ximawusa lexi eka vanhu xa ha tivekaka leswaku hi le ka Silwani.

Muhloko hlisiwa 10 endzhaku ka loko a ta va a vutisiwile leswaku xana u vona onge incini lexi nga endla leswaku xiwawusa lexi xi thiyiwile vito rintshwa ra Bungeni *Tuck Shop* endzhaku ka loko xi ta va xi tivekile ku ringana nkarhi wo leha hi vito ra ku hi le 'ka Silwani' hambileswi na sweswi xa ha tivekaka hi vito leriya ra khale ro hi le 'ka Silwani' eka vaxavi u hlamurile a ku: "Ndzi vona onge a ro va vito ra n'wini wa ximawusa ro duvulela ku nga ri ra ximawusa hi xoxe, se n'wini wa ximawusa a nga va a lemukile nkoka wa vito eka bindzu kutani a thya ximawusa xa yena vito ra muganga lowu ximawusa lexi xi kumekaka eka wona ku koka rinoko ra xaxavi ku ti ba xifuva hi vito ra ximawusa lexi tlakusaka vito ra muganga wa ka vona leswaku va ta kota ku xi seketela tanihilaha va xi seketelaka ha kona."

Ka Martin Chakachaka

“Martin” i vito ra n’wana wa mufana leri tumbulukaka eka Xilatini. Vito leri ri vula nchumu lowu yelanaka na nyimpi. *Chakachaka* i xivongo xa un’wana wa swiyimbeleri swa ndhuma swinene ku nga Manana *Yvonne Chakachaka-Mhinga*. Un’wana loyi a tivekaka hi vito leri i n’wamutlangi wa bolo ya milenge loyi a nga ka a tlangela xipano xa *Moroka swallows* eka malembe lama nga hundza. Mutlangi loyi a tiveka hi vito ra Andries “Chakachaka” Mpondo. Ximawusa xi thiyiwile vito ra *Martin* Chakachaka hikokwalaho ka leswi n’wini wa ximawusa a thyiweke vito *Martin*. Chakachaka i vito ra yena ra bolo kambe ri nga ri vito ra yena ra ntiyiso. U thiyiwile vito leri enkarhini wa ndhuma ya vuyimbeleri bya *Yvonne Chakachaka* na mutlangi wa bolo ya milenge *Andries “Chakachaka” Mpondo* wa *Moroka Swallows*. Mhaka leyi yi tiyisisiwile hi n’wini wa ximawusa loko a ta va a vutisiwile leswaku xana vito leri ra ximawusa lexi xa ‘*Martin* Chakachaka’ ri fikeleriwile njhani loko a ta hlamula a ku: “Leri i vito ra ndhuma, phela a yi thyiwa bolo la, hayi ku tlanga, kahlekahle ri suka kwale swigirawundhanini la a ri thyiwa kona bolo ra milenge se vaxavi vo fanela va swi tiva leswaku la hi le ka

Chakachaka laha va nga pfunekaka kona va tshika ku famba va ya kholeriwa ekule eka pfumba ra hina ro lwisana ni vusweti; vo Chakachaka a hi mavito matsongo phela, i mavito ya ndhuma; ma yi twa na ndhuma ya ximawusa lexi musi.”

Vanhu va ti vutisa leswaku i vito muni? Muni yi tirhisiwile tanihi xivutiso xo lava ku kuma tinhlamuselo. Muthyi u thyile vito hi xikongomelo xo lava ku kuma swintshuxo ehenhla ka swiyimo leswi va hlanganaka na swona swi nga swiyimo swo lwisana na vusweti. Muthyi wa vito leri u tshemba leswaku xiyimo xa yena xi nga ololoxeka hi ku va ximawusa xa yena xi va ni ndhuma swinene tanihi xiyimbeleri *Yvonne Chakachaka* kumbe tanihi mutlangi loyi wa bolo ya milenge wa *Moroka Swallows Andries “Chakachaka” Mpondo*. N’waximawusa na yena a thiyiwile vito ra *Chakachaka* tanihi vito ra bolo ro divulela. Leswi hi swona swi nga n’wi hlohotela leswaku a thya vito ra ximawusa xa yena *Martin Chakachaka*. Leswi a swi endlela leswaku vanhu va ndhawu yoleyo va swi tiva leswaku i ximawusa xa *Martin Chakachaka*.

Muthyi wa ximawusa lexi a ri ni ku tshemba leswaku ximawusa xa yena xi ta tirha kahle tanihi vuyimbeleri bya *Yvonne Chakachaka*. A tlhela a tshemba leswaku xi ta tiveka swinene no tlhela xi humelela tanihi mutlangi wa bolo *Andries Chakachaka Mpondo*. A ri ni ku tshemba leswaku leswi swi ta endla leswaku a hlongola vusweti na ku pfuna vaakatiko va ndhawu ya ka vona leswaku va kuma vukorhokeri ekusuhi.

Loko hi langutisa hi kuma leswaku vantshwa lava nga ni rivoningo hi tlhelo ra swa dyondzo hi vona lava kotaka ku vitana vito leri kahle. Vantshwa lava nga riki na rivoningo hi tlhelo ra swa dyondzo ku katsa na vanhu lavakulu lava na vona va nga fikangiki kule hi tlhelo ra swa dyondzo va hluleka ku vitana vito leri hindlela ya kahle. Leswi swi endla leswaku ximawusa lexi xi nga koti ku fikelela kahle vaakatiko va ndhawu yoleyo hambileswi xi nga tlhelo ka patu leri nga talela hi migingiriko. N’wini wa ximawusa u hetelele a xi nyika vanhu va tiixakatimbe leswaku va xi tirhisa.

Muhloko hlisiwa 11 u hlamurile endzhaku ka loko a vutisiwile leswaku xana u vona vito ra ximawusa xa 'Martin Chakachaka' ri ehleketiwile kahle ku va ri nga va ni nkucetelo eka ku humelala kumbe ku tsandzeka ka ku humelala yena u hlamurile aku: "Mina ndzo tiva leswaku hi le xiphazeni, leswi no hlaya hi nga swi tiveki na ro vito leri mi ri hlayaka ri ngo vitaniwa swa migilugilu miri hi ta ri tiva hina vambuyangwani swi ngo tiva hi vo vini va swona; hi ngo tixavelavu handle ko khatala hi swa mavito"

Leswi swi tiyisisa mhaka yo vito leri ri nga va ri nga koti ku koka rinoko ra vaxavi va malembe yo karhi ngopfungopfu vanhu lavakulu lava nga dyondzangiki tahihileswi va nga tsandzekaka ku ri vula hambu ku ri hlaya no tlhela va twisisa nhlamuselo ya rona ku va swi nga va ni xiave xo va ni nkucetelo lowunene kumbe wo biha eka vaxavi na le ka n'waximawusa."

4.2.4. MAVITO LAMA SUKAKA EKA SWIVONGO

- Ka Maluks Mall
- Ka Ndhlovu

Ka Maluks Mall

Maluks Mall i vito ra xin'wana xa swimawusa leswi kumekaka emugangeni wa Hosi Bungeni. Vito *Maluks mall* ri tumbuluka eka Xivongo Maluleke *Mall*. Ximawusa lexi xi le ndzeni ka jarata ra ka Maluleke hikokwalaho xi thiyiwile leswaku i *Maluks mall* tanihilaha n'wini wa muti tatana Maluleke a vuleke hakona hi nomu wa yena loko a ta va a vutisiwile leswaku xana vito ra ximawusa xa *Maluks mall* ri tumbuluke njhani, aku: "I ku lava bu byela vaxavi va mina leswaku Maluleke se u ni *Mall* ya bindzu ro pfuna vona kwala jarateni ra yena kwaka ekaya hikuva xin'wana na xin'wana xa kumeka kwala *Mall* ya Maluleke." Maluks i akhironimi kumbe vitonkomiso ra xivongo Maluleke.

Va ka Maluleke i Vatsonga, Van'wanati. i vantukulu va Malenga wa Hosikulu Gunyule. A va tshama kusuhi ni lwandle laha a va ku vitana ku hi le Nyambani (Inhambane), na le kusuhi na nambu lowukulu va nge N'wampfhukwe. Va sukile eManjakazi Mozambique na hosi Malenga hi vo 1640 va luleka va ta eN'walungu (ka

nambu wa Limpopo), kambe van'wana va sala e Xai-Xai, Manjakazi na le ka Makwakwa, va tshama va longoloka na nambu wa Limpopo va hlota tindlopfu va xavisa timhondzo, madzovo, malapi, mbewu ya mihandzu, na switirhisiwa swa risinda.

Nxaxameto lowu wu tiviwaka wa vakwokwa wa vakwokwana va ka Maluleke wu sungula eka Malenga ivi wu ta haleno, kambe kokwani lonkulu a tivekaka wa Van'wanati hinkwavo i Hosikulu Gunyule.

Endzhaku ka loko a ta va a vutisiwile leswaku xana u twisisa yini hi mathyelo ya vito ra ximawusa xa '*Maluks Mall*', muhlokohlisiwa 12 u hlamurile, aku: "Leswi swo va misavu ya mukhalabye va ngo lava ku hlekisa vaakatiko tanihileswi mi vonaka na n'wina hi ta swilo leswi swi xavisiwaka lahaya ndzeni ka ximawusa lexiya hikuva mi nga swi hlayela na hi tintiho; ku na swilo swo tala leswi nga kumekiki aka *Mall* ya kokwani Maluleke; phela hina hi tiva ku a ka *mall you get everything under one roof*, se *tifishnyana* timbirhi na xinkwa i *mall*; yo tihungasela mukhalabye ku vafana va kumanyana ti *loose draw* ta fole kwala kusuhi va dzumbanyana kona va ti dzahela."

Ku ya hi Muhlokohlisiwa 12 hi nga kota ku vona ku vito ri fanele ri fambelana na leswi ri vulaka swona kumbe ku swiyimela. Eka *Mall* hi ehleketa ku kuma swilo swo tala ehansi ka lwangu ri ri rin'we handle ko karhateka se loko vaxavi va kuma ku a va koti ku kuma swilo swo tala leswi a va swi languterile leswaku va nga swi kuma eka ximawusa lexi fananisiwaka na *mall* va hetelela va lahlekeriwa hi ku tshemba no va va twisisa ku vanhu vo tihungasela hi ku thya mavito wahi kumbe wahi handle ko xiyaxiyisisa ntiyiso na nsusumeto lowu vito ri nga vaka na wona eka swilo leswi thiywaka mavito ku fana na ximawusa na leswi n'wini wa ximawusa a langutelaka ku swi fikelela leswi hi xitalo kunga ntswalo ehenhleri ka xibindzwana xa yena ku nga ri ngopfu ku pfuna rixaka hikuva swo pfuna rixaka swo tshuka swi nghenelela."

Ka Ndhlovu

Ximawusa xi thiyiwile Ndhlovu. Ndhlovu leyi van'wana va yi tsalaka tani hi Ndhlovu i xivongo xa rixaka ra Vachewa, leswi vulaka: ndlopfu. Ri na vuxaka na Xibunu, 'Oliphant,' lexi nga na nhlamuselo leyi fanaka. Swi tikomba onge nhlayo ya maAfrika-Dzonga yi amukerile vito ra Xiafrika ku tlula rixaka rin'we ra Ndhlovu.

Xivongo xa Ndhlovu xi humelela ngopfu eAfrika, laha ku tshamaka 99 wa tiphesente ta Ndhlovu; 99 wa tiphesente ti tshama eDzongeni wa Afrika kasi 99 wa tiphesente ti tshama eAfrika Dzonga wa Bantu. Nakambe i vito ra vu-342 839 leri talaka ku humelela emisaveni hinkwayo, leri rhwariweke hi vanhu va 595.

Vito leri ri tirhisiwa ngopfu eAfrika-Dzonga, laha ri tirhisiwaka hi vanhu va 281,656, kumbe 1 eka 192. E Afrika Dzonga Ndhlovu yi tele ngopfu eKwaZulu-Natal, laha ku tshamaka 53 wa tiphesente, Gauteng, laha ku tshamaka 24 wa tiphesente na

Mpumalanga, laha 11 wa tipesente ti tshamaka kona. Ehandle ka Afrika Dzonga xivongo lexi xi kumeka eka 71 wa matiko. Xi tlhela xi tirhisiwa eZimbabwe, laha ku tshamaka tipesente ta 45 na le Swaziland, laha ku tshamaka tipesente timbirhi.

Loko ndzi ta va ndzi vutisile n'wini wa ximawusa leswaku hikokwalaho ka yini a thyile vito ra ximawusa xa yena vito ra xivongo xa yena xa 'Ndhlovu, u hlamurile a ku: "Makwerhu, leyi yo va ndlela yo kurisa xivongo xa va Gaceni kuri Gaceni na wena a wu tsongo eka van'wana vanhu, futhi a wu tsongo na le ka ku hoxa xandla ku pfuna no kurisa no pfuna rixaka ra ka hina; vaGaceni a hi swivan'hwana phela, *indlovu yi dli imithi*; a ni mawu vona mfungho lowu wa ximawusa."

Muhloko hlisiwa 13 u hamurile endzhaku ka loko a ta va a vutisiwile leswaku xana u vona onge mathyelo ya vito ra ximawusa lexi xa Ndhlovu ri nga va na xiave eka ku humelela kumbe ku tsandzeka ka ximawusa lexi aku: "Swona swi nga va na xiave loko hi languta leswi vito leri ri fananisiwaka kumbe ku tiveka ha swona hi ku loko va vulavula hi Ndlovu mi ehleketa nchumu wukulu wo tiveka wa matimba lero mi langutela nchumu wun'wana wukulu kambe loko mi vona ximawusanyana xa kona ma swi vona kuri a swi fambelani na swona na ka tsongo hi ku lo va limawusaninyana njhe lero ma swi vona na n'wina ku swilo leswi xavisiwaka lahaya ka ximawusa xa kona ku ngo va lexi na lexiya; mi nge languteli ku va mi nga kuma swilo swo tala eka muakonyana lowutsongo so lero na vanhu va nge ki va tikarhata ku ya lava swixavisiwa swo karhi; kumbe vo vana va nga ya ku ya xawa swiwitsinyana so."

4.2.5. MAVITO LAMA SUKAKA EKA TINDHAWU LETI SWIMAWUSA SWI KUMEKAKA EKA TONA

- *Lapha Side*

Lapha side

Lapha side i vito ra ximawusa lexi nga tumbuluxiwa ekusuhi na ndhawu leyi vuriwala eLapeni leyi nga duma hi ku xavisa nyama yo oxiwa. Endzhaku ka loko n'wini wa ximawusa a vutisiwile leswaku xana vito ra ximawusa xa 'Lapha Side' ri tumbulukile njhani, n'wini wa ximawusa u hlamurile hi marito ya yena aku: "Vito leri ri thiywile ku kombisa ndhawu leyi ximawusa xa mina xi kumekaka kona ku nga ekusuhi na le Lapeni, ku nga ndhawu leyi tivekaka swinene emugangeni wa Hosi Bungeni Xifundzenitsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo leswaku vanhu va tiva laha ximawusa lexi xi kumekaka kona." Leswi swi vula leswaku "Lapha side" ku ya hi nhlamuselo ya n'wini wa ximawusa lexi swi vula ku ri etlhelo ka le Lapeni tanihileswi rito "Lapha" ri nga rito leri tumbulukaka eka ririmi ra Xizulu leswi vulaka 'lahawani', kasi" side" i rito ra Xinghezi leri vulaka tlhelo kumbe ndhawu. Hi ndlela leyi, ximawusa lexi xi vitaniwa "Lapha Side."

Muhloko hlisiwa 14 u angurile loko a ta va a vutisiwile leswaku xana u vona onge vito leri ra ximawusa xa '*Lapha Side*' ri thiyiwile hi ndlela leyi faneleke ku va ximawusa lexi xi nga kota ku va xi humelela kumbe xi nga humeleli a ku:" Vitonyana leri a ri twisiseki, ma xi vona na n'wina ku ximawusa lexi xo fana na ro vito ra kona a xi twisiseki swona, mi ta ku i '*Lapha side*' wa yini manjhe swi nga twisisekiki mhaka ya kona vanhu va nga ta famba va chayisiwa na hi timovha kwala ku suhi na mapatu."

Hikokwalaho ka ndhawu leyi ximawusa lexi xi nga eka yona, xi le hansi ka ntshikelelo wo va xi nga susiwa kumbe ku tlhantlhiwa. Ku tlhantlha swi vula ku hambanyisa kumbe ku hangalasa swilo leswi nga tshamisekangiki tanihi ximawusa lexi nga tshamisekangiki endhawini leyi xi nga eka yona ku nga kusuhi swinenenene na patu ra timovha leti nga ha tshukaka ti vanga khombo. Vanhu ngopfungopfu vatswari va nga ha va na ku kanakana ku kuma vukorhokeri eka ndhawu yo fana ni leyi nga vangaka khombo exikarhi ka vanhu na le mindyangwini ya vona. Ku nga ha va na ku tshwukiselana ka mahlo, timholovo kumbe ku pfumaleka ka ku rhula. Lava voko ra nawu na vona va nga ha teka magoza ya vukarhi ehenhleri ka ximawusa lexi tanihi leswi xi nga akisiwa xiswona endhawini leyi.

Xiyimo xo fana ni lexi xi endla leswaku van'wana lava nga ehleketaka ku tumbuluxa swimawusa swa muxaka lowu va rhangana hi ku ehleketa kambirhi va nga si endla tano loko va ehleketa xiyimo lexi. Xivangelo xa kona i ku va'nwaswimawusa lava va hlangana na ntshikelelo evuton'wini bya vona hi mhaka yo va na vona va nga tshika va tekeriwa magoza hikokwalaho ka vito leri.

4.3 KU KATSAKANYA

Laha ku tlhantlhiwile mavito ya swimawusa hi ku hetiseka. Vumbhoni bya mihloko hliso leyi nga endliwa ni mitshaho ya vahloko hlisiwa yi kombisiwile eka ndzavisiso. Ndzavisiso lowu wu tlhela wu kombisa na tin'wana ta tibodo leti kombisaka swin'wana swa swimawusa ku seketela leswaku kunene swimawusa leswi swa hanya, a hi leswi mulavisisa a nga lo titshulela. Nxopaxopo wu fambelana na mavito ya swimawusa

leswi xopaxopiwaka. Mikongomelo leyi nga nyikiwa yi fambelana na mabindzu lama nga xopaxopiwa. Tlhandlakambirhi ku langutiwile leswaku ku thya mavito a swo sukeriwa njhe. Swivangelo swo karhi swi va swi ri kona leswi susumetaka vanhu ku endla tano. Ku kaneriwile na swivangelo leswi kucetelaka mathyelo ya mavito lawa. Ku tthele ku langutisiwa mavito ya swimawusa lama ma thyiweke hi ku siyasiyana ka wona, nkoka wa mavito lawa na switandzhaku swa wona.

NDZIMANA YA 5

5 KU GIMETA

5.1. MASUNGULO

Ndzima leyi yi katsakanya hi ndlela yo komisa ku songasonga ndzavisiso lowu. Ku tlhela ku andlariwa mahungu lama hlengeleteweke hi nkarhi wa ndzavisiso ku karhi ku langutiwa matirhelo lama ma hlamuseriweke ku va wona ya faneleke enkarhini lowu ku hlengeletiwaka vuxokoxoko. Ndzima leyi yi hetelela hi ku andlala swiringanyeto ku endlela leswaku vanhu lava va nga tshukaka va hlangana na muxaka lowu wa ndzavisiso eka ku valangavalanga ka vona matsalwa va va na vutivi na rivoningo ro kota ku vona laha va faneleke ku kongoma kona loko swi ta eka mhaka yo thya swimawusa mavito.

5.2. NKATSAKANYO

Xikongomelokulu eka lowu ndzavisiso, hi ku angarhela i ku kanela hi mhaka ya ku thya swimawusa mavitto eka muganga wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo, hi ku xopaxopa nkucetelo lowu mavito lawa ya nga na wona eka swimawusa.

Ndzima ya n'we yi andlarile manghenelo, matimundzhaku ya ndzavisiso xikanwe na nsusumeto wa mathyelo ya mavito ya swimawusa. Eka ndzavisiso lowu,

xikongomelokulu xa wona xi humelerisiwile erivaleni. Ku yisa emahlweni, swivutiso xikan'we na swikongomelotsongo eka ndzavisiso swi andlariwile ku fambelana swinene na xitatimende xa xiphiso xikan'we na nsusumeto lowu nga kona eka lowu ndzavisiso. Ku ta tlhela ku hlamuseriwa minongoti leyi ku nga yona leyi yi lawulaka ndzavisiso lowu. Minongoti leyi hlamuseriweke eka ndzima leyi yi katsa onomasitiki na mavito. Minongoti leyi hlamuseriweke hi yona yi nga khoma matomu ya ndzavisiso lowu na swona yi tlhantlhiwiile hiku landza leswi yi nga tirhisiwa xiswona eka ndzavisiso lowu.

Ndzima ya mbirhi yi kanerile ni ku xopoxopa hi vurhonwana milavisiso leyi endlweke eka nkarhi lowu nga hundza mayelana ni ndzavisiso lowu. Xikongomelokulu xa nkanelo na nxopaxopo wa milavisiso ya nkarhi lowu nga hundza ku vile ku ringeta ku komba mavangwa lama ma nga erivaleni eka ku thiywa ka swimawusa mavito. Ndzavisiso lowu wu ta languta eka matshalatshala yo lava ku siva mavangwa lawa. Ku suka eka milavisiso leyi kanerweke ku kumekile leswaku swidyondzeki swo hlaya swi endlile mindzavisiso hi ta ku thiywa ka mavito, kambe swi papalata nhlohletelo wa ku thiywa ka mavito ya swimawusa.

Tindella leti ti nga ta tirhisiwa eka ndzavisiso ti andlariwile eka ndzima ya nharhu, laha tirhelo ra nhlokhiso wa swivutiso ri nga ta va rona leri ri nga ta tirha eku hlengeleteni ka vuxokoxoko bya ndzavisiso. Endzhaku ko hlengeleta mahungu ya ndzavisiso, ya fanele ku hleriwa ku kota ku humesa ntsena mahungu ya nkoka hiku landza swivutiso na swikongomelo swa ndzavisiso. Mahungu lawa ya nga hlengeletwa ya hleriwile niku tlhela ma xopisisiwa ku ya hi tihlamulo ta vatekaxiave lava nga hlokhlisiwa. A ku langutiwile ngopfu eka ku hambana kumbe eka ku fanana ka tinhlamulo kumbe tinhlamuselo ta vatekaxiave lava nga hlokhlisiwa mayelana na swivutiso swa timhaka. Xo hetelela eka ndzima leyi, ku xi kanela, i thiyori leyi yi nga tirhisiwa eka ku thya swimawusa mavito eka dyondzo leyi ya onomasitiki.

Ndzima ya mune yi humesela erivaleni leswi nga kumiwa eka ndzavisiso lowu mayelana na mavito ya swimawusa niku languta eka ku thiywa ka mavito ya

swimawusa emugangeni wa ka Bungeni. Ku hlamuseriwa mhaka ya ku swimawusa a swo thyiwa mavito njhe. Ku hlamuseria leswaku ku na swo karhi leswi kucetelaka ku thyiwa ka mavito ya swimawusa leswi. Ku humeseriwa erivaleni mhaka ya vito na xinakulorhi lexi xi kumekaka exikarhi ka mavito ya swimawusa na vinyi va swimawusa. Ku tlhele ku xopaxopiwa tinxaka to hambana ta swimawusa hi tlhelo ra swa mavito, ngopfungopfu leswi kongomaneke na ku thya swimawusa mavito. Leswi swi katsa na leswi swi hlohleteleke vinyi va swimawusa ku va va thya swimawusa swa vona mavito.

5.3. MIKUMISISO YA NDZAVISISO

Ndzavisiso lowu wu kumile mhaka ya ku kuna swivangelo swo hlayanyana leswi swi endlaka leswaku van'waswimawusa va thya swimawusa swa vona mavito niku papalata ku thya vito handle ko va va hlohleterwa hi swin'wana.

5.4. KU ANEKA NA KU HLELA TIMHAKA LETI TI HLENGETIWEKE

Laha mulavisisi u katsakanya hilaha vatekaxiave va hlamuseleke timhaka mayelana na leswi a swi lavisisiwa endzhaku ka loko va vutisiwile swivutiso. Vuxokoxoko bya vahlokhlisiwa lebyi byi humaka eka vahlokhlisiwa lava va nga vutisiwa swivutiso mayelana na nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu byi hlerisisiwile. Leswi swi katsa ku fana na ku nga fani ka tinhlamuselo ta vatekaxiave eka ndzavisiso lowu.

Xiphemu lexi xi hi komba vuxokoxoko lebyi katsakanyiweke kusuka eka vatekaxiave lava va nga hlokhlisiwa loko ku endliwa ndzavisiso lowu. Ku tirhisiwile vatekaxiave va nhlayo ya makumembirhi hi ku siyasiyana ka malembe ya vona hi ndlela leyi:

Malembe	Nhlayo
18-34	4
35-49	4
50-59	4
60-69	4
70-79	4

Swivangelo swo va ku vutisiwile vatekaxiave swivutiso hi ku siya siyana ka malembe i ku va mavito na wona ya hambana hi mikarhi ku ya hi ku siyana ka ku velekiwa.

5.5. HI SWIHI SWIVANGELO SWA NKUCETELO WA MATHYELO YA MAVITO YA SWIMAWUSA EMUGANGENI WA KA BUNGENI, EKA XIFUNDZATSONGO XA VHEMBE XIFUNDZENIKULU XA LIMPOPO?

Emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo vatekaxiave lava nga hloko hlisiwa va paluxile timhaka to hambanahambana mayelana na nhlohletelo lowu va vonaka wu nga va ka wona kumbe wu nga riki wona mayelana na ku thyiwa ka swimawusa mavito endhawini leyi hi ndlela leyi swi kombisiweke eka tafula leri landzelaka:

Vanhu va malembe ya 18-34

Nhlohletelo	Ku pfumaleka ka nhlohletelo	Nhlohletelo lowu nga kona
Nhlayo ya vatekaxiave lava nga hloko hlisiwa	3	2

swivangelo	<ul style="list-style-type: none"> ○ Swimawusa a swi boheki ku thyiwa mavito lama nga riki na nhlohletelo lowunene loko swi tumbuluxiwa. ○ Mavito ya swimawusa vaakatiko va ma tekela enhlokweni hambi ma nga ri na nhlohletelo lowunene. ○ Swimawusa swi na vaseketeri hambi swi ri na mavito lama nga thiywangiki kahle. 	<ul style="list-style-type: none"> ○ Mavito ya swimawusa ya ha tekiwa ya ri na nkoka eka vaakandawu ○ Swimawusa swi thyiwa mavito ya swimawusa hi ku tshemba vaakatiko va muganga leswaku va ta ma seketela. ○ Vaakatiko van'wana emugangeni va tsan'wa mavito ya swimawusa.
-------------------	---	---

Vanhu va malembe ya 35-49

Nhlohletelo	Ku pfumaleka ka nhlohletelo	Nhlohletelo lowu nga kona
Nhlayo ya vatekaxiave lava nga hlokohlisiwa	2	3
swivangelo	<ul style="list-style-type: none"> ○ Swimawusa a swi nga boheki ku thyiwa mavito lama nga ni nhlohletelo lowunene ku ya hi leswi vaakatiko va 	<ul style="list-style-type: none"> ○ Loko ximawusa xi ri na vito ro saseka yi va yi ri mhaka leyi yi nga riki na nkoka. ○ Vaakatiko emugangeni va

	<p>muganga va swi lavisaka xiswona (a va nga boheki ku thya mavito lama nga ta tsakisa vaxavi)</p>	<p>tekela ehansi mavito ya swimawusa.</p> <ul style="list-style-type: none"> ○ Swimawusa swi boheka ku va na mavito eka swilo swa ximpfumo ku ya hi vandzawulo ya swa mabindzu. ○ Munhu u sindziseka mhaka ya ku nyika ximawusa lexi nga tumbuluxiwa vito. ○ Munhu a nga pfumeleriwi ku va na ximawusa lexi nga riki na vito
--	--	---

Vanhu va malembe ya 50-59

Nhlohletelo	Ku pfumaleka ka nhlohletelo	Nhlohletelo lowu nga kona
Nhlayo ya vatekaxiave lava nga hloko hlisiwa	2	3
swivangelo	<ul style="list-style-type: none"> ○ Swimawusa a swi nga boheki ku thyiwa mavito lama nga ni nkucetelo lowunene ku ya hi 	<ul style="list-style-type: none"> ○ Loko ximawusa xi thyiwile vito ro saseka a hi mhaka ya nkoka.

	<p>leswi vaakatiko va muganga va swi lavisaka xiswona.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ○ Vaakatiko emugangeni va tekela ehansi mavito ya swimawusa.. ○ Eka swilo swa ximfumo. leswaku swimawusa swi fanele ku va na mavito swi pasisiwile hi vandzawulo ya swa mabindzu. ○ Swimawusa swi boheka ku thyiwa mavito loko swi tumbuluxiwa. ○ Swimawusa a swi pfumeleriwi ku va eka ndhawu yo karhi handle ko swi tiveka hi mavito yo karhi. ○ Loko ximawusa xi tumbuluxiwa xi thyiwa vito.
--	--	---

Vanhu va malembe ya 60-69

Nhlohletelo	Ku pfumaleka ka nhlohletelo	Nhlohletelo lowu nga kona
-------------	-----------------------------	---------------------------

Nhlayo ya vatekaxiave lava nga hloko hlisiwa	1	4
swivangelo	<ul style="list-style-type: none"> ○ A swi nga bohi ku thya mavito ku tsakisa vaakatiko va muganga, vaxavi va nga ha xava leswi va swi lavaka handle ko languta vito ra ximawusa. ○ Swimawusa a swi boheki ku thyiwa mavito hi xikongomelo xo va swimawusa swa vona swi ta koka rinoko ra vaxavi. 	<ul style="list-style-type: none"> ○ Eka swilo swa ximfumo, swimawusa swi boheka ku va na mavito ku ya hi ndzawulo ya swa mabindzu. ○ Van'waswimawusa a va pfumeleriwi ku va ni swimawusa leswi nga riki na mavito (ximawusa swi boha ku xi va na vito. ○ Loko ximawusa xi simekiwa xi boheka ku va na vito.

Vanhu va malembe ya 70-79

Nhlohletelo	Ku pfumaleka ka nhlohletelo	Nhlohletelo lowu nga kona
Nhlayo ya vatekaxiave lava nga hloko hlisiwa	2	3
swivangelo	<ul style="list-style-type: none"> ○ A swi bohi ku thya mavito ya kahle. Swimawusa swin'wana swi ni 	<ul style="list-style-type: none"> ○ Swimawusa a swi boheka ku va na mavito lama nga

	<p>nseketelo lowukulu handle ko va vaakatiko va muganga valanguta nhlamuselo ya mavito.</p> <ul style="list-style-type: none"> o Vanhu vo tala a va pfumeli eka swikhohlwakholwana 	<p>thyiwa loko swi tumbuluxiwa.</p> <ul style="list-style-type: none"> o Loko ximawusa xi tumbuluxiwa xi thyiwa vito leri xi nga ta tiveka ha rona.
--	---	--

Hi ku landza tinhlamulo to huma eka vatekaxiave lava nga hloko hlisiwa, ku nga vuriwa mhaka ya ku ku thyiwa ka vito ra ximawusa swi na nhlohletelo swinene eka ximawusa. Nhlayo ya lehenhla ya vateakaxiave lava nga hloko hlisiwa va boxa mhaka ya ku intiyiso mhaka ya leswaku mavito ya ni nhlohletelo hu hundza lava va hlamuselaka leswaku a ya na nhlohletelo.

5.6. HI YIHI MIEHLEKETO EVAN’HWINI MAYELANA NA NHLOHLETELO LOWU NGA KONA EKA KU THYIWA KA SWIMAWUSA MAVITO EMUGANGENI WA KA BUNGENI, EKA XIFUNDZATSONGO XA VHEMBE XIFUNDZENIKULU XA LIMPOPO?

Vanhu va malembe ya 18-79

Hiku landza xivutiso lexi boxiweke laha henhla, vatekaxiave lava nga hloko hlisiwa va angarheliwile hiku hetiseka handle ko va va aviwa hiku landza swiyenge swa ku siyana ka vona hi malembe. Laha ku andlariwile mavonelo ya vona mayelana na nhlohletelo wo biha kumbe lowunene wa ku thya mavito ya swimawusa emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo, vatekaxiave lava nga hloko hlisiwa va boxile leswi landzelaka:

Nhlohletelo	Ku pfumaleka ka nhlohletelo	Nhlohletelo lowu nga kona
Nhlayo ya vatekaxiave lava nga hlokhlisiwa	20	10
swivangelo	<ul style="list-style-type: none"> ○ Swi endla leswaku swimawusa swi nga hluvuki. Ku ta hluvuka mabindzu lamakulu ntsena emugangeni. ○ Swi komba ku titekela ehansi no tsan'wa van'waswimawusa emugangeni. ○ Swi endla leswaku vanhu va miganga yin'wana na migangaakelano va tekela van'waswimawusa va ndhawu leyi ehansi. ○ Mavito ya swimawusa ya khomile matimu, ndhavuko, mfuwo na xintu xa vaaki emugangeni. ○ Swi hlohlotela vutitshembi bya 	<ul style="list-style-type: none"> ○ N'waximawusa un'wana na un'wana u na mfanelo yo thya ximawusa xa yena vito leri a ri lavaka. ○ Swi endla leswaku vanhu va miganga yin'wana va kota ku tiva no twarisa vito ra ximawusa. ○ I swa xiyimo xa le henhla kuva ximawusa xi thyiwa vito ro saseka.

	van'waswimawusa emugangeni loko va nyika swimawusa swa vona mavito.	
--	---	--

Nkanelo wa mahungu wu kombisa leswaku nhlayo ya vanhu vo tala yi kombisa mhaka ya leswaku vatekaxiave lava nga hloko hlisiwa a va na vonelo ra kahle mayelana ni nhlohletelo wa mathyelo ya mavito ya swimawusa emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo. Vatekaxiave emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo va vona mathyelo ya mavito ya ri ni nxungeto eka swimawusa. Hi tlhelo, nhlayo ya le hansi ku suka eka vatekaxiave lava nga hloko hlisiwa yi komba leswaku va vona mathyelo ya mavito ya nga ri na nhlohletelo emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzeninkulu xa Limpopo.

5.7. I MAQHINGA MUNI LAMA HI NGA MA TIRHISAKA EKA KU LULAMISA SWIRHALANGANYI EKA NHLOHLETELO LOWU NGA KONA WA KU THYIWA KA SWIMAWUSA MAVITO EMUGANGENI WA KA BUNGENI, EKA XIFUNDZATSONGO XA VHEMBE XIFUNDZENIKULU XA LIMPOPO?

Magoza lama ya nga simekiwaka ku ololoxa swirhalanganyi swa nhlohletelo wa mathyelo ya mavito ya swimawusa emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo ya kumiwile ku suka eka vatekaxiave lava nga hloko hlisiwa. Vatekaxiave lava nga hloko hlisiwa va paluxile maqhinga lawa hi ndlela leyi:

- o Milavisiso leyi nga nyika rivoni eka vanhu mayelana na nkucetelo wa mathyelo ya mavito ya swimawusa emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo yi fanerile ku endliwa.

- Swi fanerile ku va ku tsariwa tiatikili leti nga ta hlohlotela vanhu hi nkoka wa mavito ya swimawusa emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo. Loko vaakatiko va tiva nkoka wa mavito ya swimawusa emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo va ta tiva leswaku swa fanela ku thya swimawusa mavito lamanene.
- Leswaku vaakandhawu va ta kota ku vona nkoka wa mathyelo ya mavito ya swimawusa emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo, swi fanerile leswaku mfumo wu endla mapfumba yo lemukisa rixaka mayelana na nhlohletelo lowu wa mathyelo ya mavito.
- I swa nkoka ku nyika swimawusa mavito yo saseka. Leswaku mavito lawa ya ta kota ku va vuyerisa, vaakandhawu va fanerile ku hlohloteriwa ku thya swimawusa mavito yo saseka lama nga ta va na nkucetelo lowunene.

Magoza lama longoloxiweke laha henhla loko yo endliwa ya nga kota ku hlohlotela vaakatiko emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo ku thya swimawusa swa vona mavito lama lulameke.

5.8. SWIBUMABUMELO

Hiku landza swikumiwa eka lowu ndzavisiso, ku antswisa no hluvukisa ku thyiwa ka mavito ya swimawusa emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo ku ringanyetiwa leswaku ku yisiwa emahlweni mhaka yo va ku endliwa yin'wana mindzavisiso. Swibumabumelo swa ndzavisiso swi yime hi ndlela leyi:

- Hiku landza swikumiwa eka lowu ndzavisiso, hi nga boxa nkoka wo va ku va na yin'wana mindzavisiso hi xikongomelo xo xopaxopisisa no antswisa mathyelo ya mavito ya swimawusa emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo.
- Valavisisi va fanele ku tsala tiatikili leti nga ta kongomisa eka ku thyiwa ka mavito ya swimawusa emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo hi xikongomelo xo va van'waswimawusa va twisisa mathyelo ya mavito ya swimawusa

emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo. Tiatikili leti ku tava tona ti nga ta simeka nhohlotelo mayelana na ku twisisa nkoka wa mavito ya swimawusa emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo na leswi ya vuyerisaka hi swona hi tlhelo ra swamacheleni.

- Vaandhawu emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo va hlohleteriwa ku thya swimawusa swa vona mavito lamosaseka hi xikongomelo xo va ta va ni mbuyelo wa kahle hi tlhelo ra swa le mandleni. Nakambe, i swa nkoka kuva va hambana na ku thya swimawusa mavito lawa ya nga vaka na nhlohletelo wo biha eka vaxavi.
- Ku tlhela ku bumabumeriwa leswaku ku va na mapfhumba ku suika eka vampfumo lowu nga ta va wu kongomisiwile eka vaakandhawu emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo ku thya swimawusa mavito yo saseka no hlawuleka leswaku vaakandhawu emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo va ta kota ku vuyeriwa.
- Swi komba ku kayivela ka vutivi ku va ku thyiwa swimawusa mavito lama nga ni switandzhaku swo biha emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo. Ku va vaakandhawu emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo va komba ku tsakela niku tibaxifuva hi ririmi, Ku ringanyetiwa mhaka ya leswaku, va thya swimawusa swa vona mavito lama nga ni nhlohletelo lowunene.
- Milavisiso mayelana ni mathyelo ya mavito ya swimawusa yi fanele ku tekeriwa swinene enhlokweni, kutani valavisisi byo enta byi fanele ku endliwa hi ku kongomisa eka nhlokomhaka leyi.

5.9. KU KATSAKANYA NDZIMANA

Hi ku songasonga, ndzavisiso lowu wu swi kotile ku fikelela xikongomelokulu na swikongomelotsongo swa wona. Ku tirhisiwile maendlelo lamanene ku kota ku humelerisa swikongomelo swa wona Ku kota ku fikelala swilaveko swa ndzavisiso

lowu, laha nhlokhliiso wa swivutiso wu nga tirhisiwa ku kuma vuxokoxoko ku suka eka vatekaxiave lava nga hlokhlisiwa eka ndzavisiso. Ndzima leyi yi paluxile hilaha vatekaxiave lava va nga hlokhlisiwa va hlamuleke swivutiso swa ndzavisiso hakona. Nhlayo ya le henhla ya vatekaxiave va komba mhaka ya ku mavito lama ma thiywaka swimawusa ya na nhlohletelo eka swimawusa emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe eXifundzenikulu xa Limpopo. Emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo ndzavisiso wu swi kotile ku komba nhlohletelo lowu mavito lama ma thiywaka ya nga na wona eka swimawusa. Eka ndzima leyi, minkucetelo leyi endleke leswaku vaakandhawu va tirhisa mavito lawa va ya tirhiseke ku thya swimawusa swa vona mavito yi andlariwile hi ku hetiseka. Hambiloko vaakandhawu emugangeni wa ka Bungeni, eka Xifundzatsongo xa Vhembe Xifundzenikulu xa Limpopo va va thya swimawusa mavito lawa va ya thya va kuma dyondzo ya leswaku va nga thya swimawusa mavito yo koya kumbe yo gega lama ma nga vaka ni switandzhaku kumbe nhlohletelo wo biha eka vaakandhawu. Vaakandhawu va fanele va nyika swimawusa mavito lama ma nga na nhlohletelo wa kahle lowu wu nga ta humelerisa no vuyerisa swimawusa swa vona na ku humelela evuton'wini.

6. SWIHLOVO LESWI NGA TIRHISIWA

Alia, V. (1989): "Women, Names and Power." **Nomina** 2(1): 17–23.

Alserhan, B.A. and Alserhan, Z.A. (2019): **Naming businesses: Names as drivers of brand value**, available at: <https://www.researchgate.net/publication/262850863> (Accessed 18 July 2019).

Babane, M.T. & Chauke, M.T. (2015): **An analysis of factors involved in nicknaming of some soccer players in South Africa**. South Africa centre for African Languages, Arts and Culture. Thohoyandou: University of Venda

Babane, M.T. & Chauke, M.T. (2017): **The Socio Cultural aspects of Xitsonga dog names**. Nomina Africana: NSC (pty) Ltd

Babbie, E. (2014): **The practice of social research**. Belmont: Wadsworth.

Barstow, S.R. (2021): **The importance of business names**. Available at: smallbusiness.chron.com (14 June 2023)

Braune, V. & Clarke, V. (2006): **Using thematic analysis in Psychology**.

Burchfield, D. (1982): **A Supplementary to the Oxford English Dictionary Vol. iii**. Oxford University Press: New York

Cambridge advanced learner's dictionary. (2021): London: Cambridge University Press.

Chauke, M.T. (1992): **Mavito ni nkoka wa wona eka Xitsonga**. Yunivhesithi ya N'walungu

Chauke, M.T. (2005): **Aspects of Naming in Xitsonga**. PhD Thesis, Unpublished. Polokwane: University of Limpopo.

Chauke, M.T. (2015): **Personal names and naming practices among the Vatsonga**. **Anthropologist**, 19 (1): 303-312.

Creswell, J.W. (2014): **Research design: Quantitative and qualitative approaches**. 8th ed. Thousand Oaks: Sage.

Deprez, K. K. & Du Plessis, T. (2000): **Multilingualism and Government**. Pretoria: Van Schaik Publishers.

Guma, M. (2001): **A Historical and Analysis**. Nordic Journal of African Studies 10 (3): 265-279

Harvey, S. (2019): **Quick and catchy: The benefits of one-word business name**. Available at: <https://naimeo.com/benefits-of-one-word-business-names/>. (Accessed 15 November 2019)

Junod, H.A. (1912): **The Life of South African Tribe**. Vol 1 The Social Life. Neuchatel, Switzerland.

Koma, H.M. (2012): **An Analysis of given and inherited names among the Northern Sotho speaking people Moletjie and Sekhukhune, Limpopo: An Onomasic perspective**. University of Limpopo

Machaba, M.A. (2004): **Naming, Identity and the African renaissance in a South African context**. Pietermaritzburg. University of Natal.

Makondo, L. (2009): **An investigation on Anthroponyms of the Shona society**. University of South Africa.

Makondo, L. (2014): "Dog Names: A Conflict Resolution Strategy. Studies of Tribes and Tribals." **Kamla Raj** 12(2): 201–208.

Mapindani, A. (2018): **The Ngoma Initiation Rite: A Distinctive Vatsonga Cultural Mainstay in Zimbabwe Africology**: The Journal of Pan African Studies, VI.11, N0.2. p83-91

Mason, J. (2002): **Qualitative Researching, 2nd ed**. London: SAGE Publications.

McGuire, K. (2020): **Why is the name of your company so important?** Available at: www.starting business.com (Accessed 10 March 2020)

McMillan, J.H. & Schumacher, S. (2010): **Research in education: A conceptual introduction**. New York: Harper Collins.

McNamara, C. (1999): **General Guidelines for conducting Interviews**. Minnesota.

Meiring, B.A. (1994): **Toponymic innovation and social change**. *Nomina Africana: Journal of African Onomastics*, 8(1):65-79.

Mensah, E., Rowan, K., Tiav, A. & Ishima, J. (2019): **Aspects of traditional Tiv naming practices: A sociocultural account**. *Sociolinguistic Studies*, 13(2-4):209-230.

Mouton, J. (2002): **How to succeed in your Master's and Doctoral Studies, A South African Guide and Resource Book**. Pretoria. Van Schaik.

Mphela, K.L. (2010): **Onomastics aspects of Zulu nicknames with special reference to source and functionality**. University of South Africa.

Neethling, S. J. (2000): "The Developer's Dilemma: Finding the Right Name." *Nomina* 14 (1): 57–72.

Ngidi, E.B. (2012): **The Personal Names in respect of the living-dead within traditional polygynous families in Kwamabulu, Kranskop**. Pietermaritzburg: University of Natal.

Popescu, S. (2013): **The Descriptive Theory of Names**. Budapest: Central European University.

Rahi, S. (2017): Research design and methods: A systematic review of research paradigms, sampling issues and instruments development. *International Journal of Economics & Management Sciences*, 6(2):1-11.

Saomes, S. (2005): **Reference and Descriptive**. Princeton University Press.

Schutte, F. & Steyn, R. (2015): **The scientific building blocks for business coaching: A literature review.** In: **South African Journal of Human Resource Management**, 12(1):1-11.

Shezi, Z.D. (2001): **The interaction between culture and characterization in Uthing Lwenkosazana By D.B.Z. Ntuli with special reference to the short story Iphasika.** Potchefstroom University for Christian Higher Education.

TallOrder. (2020): **Spazashop independent retailers.** Available at: <https://www.tallorderpos.com/wp-content/uploads/2018/09/What-is-a-Spaza-Shop.pdf> (Accessed 17 April 2020)

Wahyuni, D. (2012): **The research design made: Understanding paradigms, methods, methods and methodologies.** **Journal of Applied Management Accounting Research**, 10 (1), 69-80.

Walker, S.S. (1977): **What is a name? Black awareness keeps the African Tradition of meaningful names alive.** *Ebony*. June, page 74-76

Widjaya, I. (2015): **5 Reasons why your business' name is important to its success.** Available at: <https://www.noobpreneur.com/2015/07/29/5-reasons-why-your-business-name-is-important-to-its-success/>. (Accessed 9 August 2021)

Worcester Polytechnic Institute. (2021): **Spazashops.** Available at: <https://wp.wpi.edu/capetown/projects/p2010/spaza/spaza-shops/> (Accessed 10 July 2021)

Zerbian, S. (2007): "A First Approach to Information Structuring in Xitsonga/Xichangana." **SOAS Working Papers in Linguistics** 15: 65–78.